OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ANAYASA, SEÇİM VE MECLİS TECRÜBESİ
(1876-1923)

Fatih Mehmet Sancaktar

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1707
KÜLTÜR SERİSİ: 954

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-128-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Kapak Görseli: İlk Meclis-i Mebusan Binası, *Ayasofia Constantinople as Recently Restored by Order of H.M.The Sultan* (Fossati Albümü)

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: GNG Tanıtım

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ. SAN. VE. TİC. A.Ş
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk.
Güven İş Merkezi No:6/13, Bağcılar / İstanbul
Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

İstanbul- 2021

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Fatih Mehmet Sancaktar: Fatih Mehmet Sancaktar, Trabzonlu bir ailenin çocuğu olarak 1969'da Zonguldak'ta doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Zonguldak'ta tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü 1992 yılında bitirdi. 1993'de Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Aynı yıl içinde İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda başladığı Yüksek Lisans ve Doktora lisansüstü eğitimini 2005'de tamamladı. Lisansüstü eğitim sürecinde akademik faaliyetlerini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü bünyesinde sürdürdü. 2006-2009 yılları arasında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Yardımcı Doçentliğe atandı. 2009'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda başladığı görevini halen Doç. Dr. olarak devam ettirmektedir. Çalışma alanları Son Dönem Osmanlı Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk Siyasi Hayatı ve Türk Demokrasi Tarihi'dir.

İÇİNDEKİLER

KISATMALAR 13
Ön Söz 15
GİRİŞ 17
A. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923) Kitabına Dair 17
B. Meclis-i Mebusan Öncesi Yönetime Katılım ve İktidarın Kontrolü 19
1. Merkez ile Taşra Arasında Sened-i İttifak 19
2. Tanzimat Dönemi: Eşit Tebaa ve Yeni Kurumlar 21
a) Yerel Meclisler: Muhassıllık Meclisleri 25
b) Islahat Fermanı: Islahat ve Düvel-i Muazzama Arasında Osmanlı Devleti 25
c) Tanzimat ve Islahat Fermanlarına Tepkiler 27
1) Kuleli Vakası 27
2) Yeni Osmanlılar Cemiyeti: Yeni Siyasi Dilin Temsilcileri 27

I. BÖLÜM 33
I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: ANAYASA VE MECLİS-İ MEBUSAN 35
A. II. Abdülhamit ve I. Meşrutiyet 35
1. İlk Anayasa: 23 Aralık 1876 Kanun-i Esasisi 37
B. 1877-1878 Meclis-i Mebusanı, Seçim Sistemi ve Seçimler 43
1. Seçim Sistemi 43
2. 1877 Seçimi ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı 46
C. Meclis-i Mebusan'ın Açılışı ve Nutk-ı Hümayun 48
1. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Kısa Ömrü: Beş Aylık Faaliyet ve Kapanması 52
D. II. Abdülhamit Dönemi: Kanun-i Esasi İçin Yeniden Mücadele 55

II. BÖLÜM 65
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: SEÇİMLER VE ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYAT 67
A. Birinci Dönem Meclis-i Mebusanı (1908-1912) 67
1. Geniş Halk Kitlelerinin Katılımı: 1908 Seçimi ve Seçim Kanunu 67
a) Seçim Kanunu 67
b) Seçim Faaliyetleri ve Propaganda 72
c) 1908 Seçimi ve Sonuçları 77
d) 1908 Seçiminde Yahudi, Rum, Ermeni, Arnavut ve Araplar 80
2. II. Meşrutiyet'in İlk Meclis-i Mebusanı'nın Açılması 87
a) 1908-1912 Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış 91
b) 1909 Kanun-ı Esasi Düzenlemesi 92
c) 1908-1912 Meclis-i Mebusanı'nda İTC/F ve İttihatçı-Muhalefet İlişkisi 96
3. İTF Karşıtı Muhalefetin Güç Birliği: Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Meclis-i Mebusanın Fesh Edilmesi 101
B. İkinci Dönem 1912 Meclis-i Mebusanı (1912) 110
1. 1908-1912 Meclis-i Mebusanı'nın Feshi Ardından 110
2. 1912 Seçimi 112

a) İTF ve HİF Arasında Seçim ve Seçmen: İttifaklar ve Propaganda 113
b) Seçim Faaliyetleri: İTF, İktidar ve Baskı 116
c) 1912 Seçimlerinin Sonuçları: İTF'nin Zaferi 117
3. 1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı 118
4. Bir Askeri İhtilal Cemiyeti: Halaskar Zabitan ve İTF'nin Düşüşü 121
5. Sonuçlanamayan Bir Seçim: Ağustos-Ekim 1912 Seçimleri 129
C. Üçüncü Dönem Meclis-i Mebusanı (1914-1918) 131
1. 1913-1914 Seçimi 131
a) Seçimin Tek Fırkası İTF ve Gayrimüslimler 134
2. 1914-1918 Meclis-i Mebusanı'nın Açılması ve Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış 143
3. 1914-1918 Meclis-i Mebusanı'nın Feshedilmesi ve Yeni Siyasi Süreç 147

III. BÖLÜM 159
SON OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NDAN BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE 161
A. Üçüncü Dönem Meclis-i Mebusanı'nın Feshi Sonrası Osmanlı Hükümetleri ve Seçim Tartışmaları 161
1. Damat Ferit Paşa Hükümetleri (1-3) (4 Mart 1919/19 Mayıs 1919/21 Temmuz 1919) ve Meclis-i Mebusan Seçimi 161
2. Ali Rıza Paşa Hükümeti (2 Ekim 1919-3 Mart 1920) ve 1919 Meclis-i Mebusan Seçimi .. 167
B. Dördüncü Dönem Meclis-i Mebusanı (1920) 170
1. 1919 Meclis-i Mebusan Seçimi: Seçim Süreci ve Katılan Siyasi Yapılar 170
a) 1919 Seçim Sonuçları 176
2. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Açılması (1920) 178
C. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1923) 189
1. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması 189
2. Birinci TBMM Seçimi ve Sonuçları 192
3. Birinci TBMM'nin Açılması 195
a) 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 201
b) Birinci TBMM'nin Seçim Kararı Alması 204
SONUÇ 211
KAYNAKÇA 217
EKLER 229
EK 1 / Meclis-i Umumînin Suret-i İntihâbına ve Ta'yinine Dair Ta'limat-ı Muvakkate 229
Ek 2 / Heyet-i Mebusanın Birinci Sene-i İctima'iyyesi İçin Dersaadet ve Mülhakatından İntihab Olunacak Mebusların Suret-i İntihabına Dair Beyanname 232
Ek 3 / Kanun-ı Esasi 237
Ek 4 / Meclis-i Mebusan İçin Dersaadet ve Vilayetlerden İntihab Olunacak Azanın Adedi 248
Ek 5 / İntihab-ı Mebusan Kanunu Layihası 250
Ek 6 / Kanun-ı Esasinin Tadil Olunan Mevadd-ı Hakkında Encümen tarafından Kaleme Alınan Esbab-ı Mucibe Layihası 264
Ek 7 / 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanun-i Esasi'nin Bazı Mevadd-ı Muaddelesine Dair Kanun (23 Aralık 1876 Kanun-i Esasisi) 276
Ek 8 / Sait Paşa Hükümeti Tarafından Sunulan ve Daha Sonra Kanun-i Esasi Encümenince

Düzenlenerek 22 Haziran 1912'de Meclis-i Mebusana Genel Kurulunun Gündemine Çıkarılan Kanun-i Esasi Tadilatı 293
Ek 9 / Kanun-i Esasi'nin 5 Şaban 1327 Tarihli 7, 35 ve 43'üncü Mevadd-ı Muaddelesini Muaddil Kanun 294
Ek 10 / 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanun-i Esasi'nin 102'nci Maddesi İle 2 Recep 1332 Tarihli 7'inci ve 43'üncü Mevadd-ı Muaddelesini Muaddil Kanun 295
Ek 11 / Teşkilat-ı Esasiye Kanun Layihası 296
Ek 12 / Büyük Millet Meclisi'nin Beyannamesi 299
Ek 13 / Teşkilat-ı Esasiye Kanun Layihası 300
Ek 14 / Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 303
Ek 15 / Süleyman Necati (Erzurum) Salahattin (Mersin) Emin (Canik) Beylerin 25 Teşrinisani 1338 (25 Kasım 1922) tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatini Muaddel Mevadd-ı Kanuniye Teklifi 306
Ek 16 / 27 Şubat 1923 tarihli Kanun-i Esasi Encümeni Tarafından Hazırlanan İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddel Kanun 308

DİZİN 321

Ön Söz

Türk demokrasisi zihniyet, teamül ve kurumlarıyla birlikte 19. yüzyıl dünyasında şekillenmeye başlamıştır. Bu şekillenme bir yandan Osmanlı toplum yapısı, tarihi ve siyasi hayatı diğer taraftan çok uzun yıllardır karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu Avrupa dünyası üzerinden yaşanmıştır. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasi hayatında önemli değişimler görülmüştür. Bu değişimlerin bir yönünde Batı medeniyetinin etkisi ve Avrupalı devletlerinin baskısı vardı. Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatında yeni kurumlar tesis edilmiş, eğitim, iletişim, basın, ulaşım, iktisadi değişimler ve aydınların talepleriyle siyasi zemin farklılaşmıştır. Bu noktada basın vasıtasıyla bazı aydınlar ve bürokratlar yeni siyasetin sözcülüğünü üstlenmişlerdir.

Ancak bu farklı siyasi zemin doğrudan doğruya 1876'da anayasanın ilanı ve 1877'de meclisin açılmasıyla başlamıştır. Bu yüzden söz konusu tarihler Türk demokrasi tecrübesinin başlangıcı sayılabilir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti temelinde bir bütünlük arz eden 1876-1923 sürecini ve tecrübesini inceleme arzusundadır. Her ne kadar başlangıç evresinde ilk anayasa ve bir meclisten bahsedilebilir ise de, bu tecrübenin önemli ölçüde uygulama imkânına kavuşması, 1908'den itibaren mümkün olabilmiştir. Çok partili seçimler, yürütmeyi kontrol eden ve denetleyebilen uzun süreli meclisler 1908'den sonra görülebilmiştir.

Bu çalışma uzun bir süredir Türk demokrasi tarihi üzerine araştırma ve yayınlar yapan birinin elinden kaleme alınmıştır. Ancak yazım aşamasında bütün dünyayı sararak etkisi altına alan büyük virüs salgınına denk gelinmiştir. Bu yüzden bu çalışma için bazı kaynaklara ulaşamama yazım aşamasında fikir alış-verişi yapamam gibi eksikliklerden söz edilebilir. Bu noktadan hareketle hata ve eksiklikler bu çalışmayı kaleme alana aittir.

Bu çalışma birçok kişinin teşvik ve destekleriyle meydana gelmiştir. Bu yüzden çalışmanın vücut bulmasına katkı sağlayan herkese müteşekkir olduğumu belirtmeliyim. Öncelikle lisansüstü eğitimimin başından itibaren Türk demokrasi tarihine dair çalışma ve araştırmalara adım atmamı sağlayan ve teşvik eden Prof. Dr. Cezmi Eraslan'a teşekkür ederim. Bu çalışmanın bazı kısımlarını okuma zahmetinde bulunan ve sıkça akademik sohbet ve tartışmalar yaptığımız Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü'nün katkısı unutulmazdır. Bu meyanda akademik sohbetlerinden zevk aldığım ve istifade ettiğim Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt'u ve Dr. Öğretim Üyesi Murat Aydoğdu'yu da saymalıyım. Yine bir an önce bu çalışmanın ortaya çıkmasını teşvik eden Prof. Dr. Recep Karacakaya'ya, benden desteklerini esirgemeyen Araş. Gör. Özlem Arslan'a, Ayşe Yüksel'e ve isimlerini sayamadıklarıma teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmaya görsel destekleri için Hayrullah Cengiz ve Cevat Ekici'ye minnettarım.

Sevgili eşim Sevim ve biricik kızlarım Hatice Betül ve Sinem, ayrıca teşekkürü hak etmektedir. Biliyorum ki uzun bir süreçte tamamlanan bu çalışma boyunca ailemi ihmal ettim. Her türlü destek ve hoşgörüleri takdire şayandır.

Son olarak çalışmanın basılarak kitap haline gelmesindeki teşvik ve desteklerinden dolayı Ötüken Yayınevi'nin çalışkan ve aydın editörleri Oğuzhan Murat Öztürk ve Göktürk Ömer Çakır'a teşekkürü borç bilirim. Bu meyanda Oğuzhan Murat Öztürk'ün bu çalışmanın sonuçlanmasındaki katkısına, özenli ve titiz incelemesine müteşekkirim.

İstanbul 2021

GİRİŞ

A. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923) Kitabına Dair

Türkiye'de 19. yüzyıldan itibaren yaşanan tartışmalardan, ıslah veya reform çizgisindeki uygulamalardan halk egemenliğine, demokrasiye evrilen süreç, hatırı sayılır bir zamana dilimine denk gelmektedir. Bu süreç, günümüz Türk demokrasisinde görüleceği üzere, birçok gelenek, teamül, yaklaşım, siyasi kültür ve düşünce inşa etmiştir. Bu yüzden bu siyasi kültürün, sadece Avrupa demokrasisi, düşüncesi ve tarihi üzerinden açıklanması sağlıklı olmayacaktır. Hatta sathi ve yetersiz değerlendirmelere yol açacaktır. Bu noktada Türkiye'deki halk egemenliği, demokrasi kültürü ve düşüncesi, kendi tarihi seyri içinden de incelenmeli ve izlenmelidir. Zira her siyasi kültür tecrübesini, kendi mekânı, zamanı ve tarihi içinde var etmektedir. Bu meyanda başka siyasi düşünce ve kültür havzaları izlense, örneklense de, inşa edeceği politik geleceği kendi geçmişi ve şimdisi üzerinden mümkün kılmaktadır. Bir başka ifade ile siyasi kültürün inşa edilmesinde nesne, edilgen değil, var olmasına binaen zorlayıcı bir şekilde özne, etken bir konumdadır.

Türkiye'nin bu siyasi düşünce, kültür ve tecrübenin ortaya çıkarılmasında ve anlaşılmasında hatırı sayılır miktarda araştırma, eser ve hatırat kaleme alınmıştır. Bu noktada modernleşme, batılılaşma ve siyasi sistem gibi hususları konu eden ilgili bilim alanları ve yazımın yanı sıra tarihçilerin de kaleme aldığı bilimsel araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bu araştırmalar teorik tartışmaların dışında doğrudan doğruya dönem kaynakları üzerinden bir kronoloji, olay anlatısı, kavramsal çerçeveleri sunma imkânı sağlamıştır. Bu yüzden bu tür çalışmaların Türkiye'deki siyasi düşünce ve kültürün anlaşılmasında ciddi bir farkındalık kazandırdığı söylenebilir.

Bu noktalardan hareketle I. Meşrutiyet'ten itibaren egemenliğin bir parçası olan halkın iktidara katılımına, iktidarı kontrolüne ve sınırlandırmasına dair atılan adımlar, bu çalışmanın üzerinde durduğu temel konudur. Bu meyanda halk egemenliğine dair sürecin vücut bulduğu 1876-1923 aralığındaki zaman diliminin ulaştığı evre, bir kronoloji çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kronoloji çerçevesinde anayasa ve düzenlemeleri, fırkalar, seçim kanunu ve uygulamaları, hükümdarların açış konuşmaları, meclislerin açılış ve kapanış süreçleri, hükümet programları ve iktidar muhalefet ilişkisinin seyri, bu araştırmanın üzerinde durduğu başlıklar arasındadır. Ayrıca Osmanlı toplumunun önemli bir parçası olan gayrimüslimlerin bu süreçteki siyasi tavırları, üzerinde durulmak istenen konulara bir başka veçheden bakma fırsatı sunmuştur.

Ayrıca bu çalışmayla bir taraftan Türkiye'deki halk egemenliği ile ilgili mevcut literatürün bir kısmı ortaya çıkarılmak, diğer taraftan bu yazıma katkı sağlanmak istenmiştir. Eser özellikle belli bir süreç dâhilinde halk egemenliği okumalarına bir ilave çalışma

olması hedefiyle kaleme alınmıştır. Bu çalışmanın konusu ve başlıkları, tarihe dair olaylarla birlikte verilmeye çalışılmıştır. Bu noktada halk egemenliği ile ilgili bu hususların, metinlerin tarihî olaylarla birlikte var olduğu ve anlam kazandığı hatırlanmalıdır. Bu yüzden bu çalışmanın ekler kısmına anayasa, seçim kanunu metinleri konulmuştur. Zira bu metinler siyasi olayların ve süreçlerin hem sebebi hem de sonucu idi.

Bu çalışmanın incelediği zaman aralığı, bazı hususlar dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu noktada hükümdarın hukukunun sınırlandırılması, yürütmeye katılım ve kontrol amacıyla başlayan egemenlik tartışma ve mücadelesinin anayasal zemindeki ilerleyişi önem kazanmıştır. Nitekim 1876 Kanun-ı Esasi'yle (KE) halkın oylarıyla oluşacak Meclis-i Mebusan (MM), Osmanlı merkez teşkilatında hükümdarın yanında önemli ve yeni bir müessese haline gelmiştir. Bu anayasa ile atılan bu adım I. TBMM'de çok farklı bir evreye ulaşmıştır. Çalışmanın zaman aralığı ise, üç bölüme ayrılarak incelenmek istenmiştir. Bu bölümlendirme, tarihî süreçteki egemen-anayasa metni ve siyasi hayatın etkin gücü çerçevesi dikkate alınarak yapılmıştır. Her üç bölümü de birbirinden ayıran belirgin özellikler söz konusudur. Nitekim bölümlendirme, genel bir anlatımla II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Anadolu Hareketi/Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) sırasıyla izah edilebilir. Bu yüzden birinci bölüm II. Abdülhamit'in etkinliğindeki bir dönemi 1876 KEsi'nden II. Meşrutiyet'in ilanına uzanan süreç ele alınmıştır. İkinci bölümde II. Meşrutiyet'in ilanından İttihat ve Terakki Fırkası'nın (İTF) hâkimiyetindeki üçüncü dönem MMsi'nin feshine kadar dönem üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümün konusu Anadolu Hareketi'nin etkinliği sayesinde oluşan son Osmanlı MMsi ve I. TBMM'dir.

Diğer taraftan her ne kadar bu çalışmanın sınırı dışında kalsa da, Türk tarihi ile ilgili siyasi yönetimler ve egemenlik üzerine yapılan tartışmalara ve süreçlere farklı sorular yöneltilmesi, yeni bakış açılarının kazandırılması gerekmektedir. Örneğin III. Selim, Sened-i İttifak çizgisi ve Batı düşüncesi ile başlatılan iktidara katılım, kontrol ve sınırlandırma kavramlarının daha önceki dönemleri de katarak tartışılması, Türk tarihinin dönemlendirme ve sürecine dair yazımı etkileyecektir. Böylece klasik dönem Osmanlı siyasi sisteminin 19. yüzyıl sonrası bürünmüş olduğu şekli ve Batı ülkelerden farklılıklarını daha sağlıklı bir okuma fırsatı verecektir.[1] Özellikle benzeri yaklaşımları barındıran tarih çalışmaların artması önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın temel kaynakları, meclis tutanakları, dönem gazeteleri, hatıratlarıdır. Meclis tutanakları doğrudan doğruya siyasi yapıların, mebusların düşünce ve tavırlarını yansıtması açısından önemlidir. Bu kaynakların mebusların karşılıklı diyalogları üzerine kurulu olması, eserin adeta canlı bir anlatıma dönüşmesini sağlamaktadır.[2] Tutanaklarda öfke, hüsran, eleştiri, heyecan, kendi fikrini hâkim kılmak için

[1] Klasik dönem Osmanlı yönetimi ve 19. yüzyıldaki gelişmelerle ilişkisine dair farklı bir bakış ve değerlendirme için bk. Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", *Divan-Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi (Meşrutiyet I)*, XIII/24 (2008/1), s. 1-30.

[2] Meclis tutanakları ile ilgili önemli bir husus üzerinde durulmalıdır. Hakkı Tarık Us tarafından hazırlanan 1877-1878 MMsi'ne ait tutanaklar dönemin gazetelerinden toplanarak yayınlanmıştır. Bu yüzden 1908'den itibaren kayıt altına alınan tutunaklardan farklıdır ve resmi yayın niteliği taşımamaktadır.

mücadele görülmektedir. Hatta tutanaklardaki konuşma veya tartışmalar dönemin fikri seviyesi için bir ölçü haline gelmektedir. Bu noktada meclis içindeki herhangi bir konu sadece iç ve dış politik meselelere değil, aynı zamanda Batı ve Doğu medeniyeti, siyasi sistem, Türk ve dünya tarihi benzeri entelektüel tartışmalara evrilmiştir. Bu tartışmalara meclisteki bütün kesimler, oldukça selis ve akıcı Türkçeleri ile katkı sağlamışlardır. Mebusların önerileri, kanun metinleri, muhalefet-iktidar çatışma, mücadele alanı olmasının yanı sıra anlam, imla ve yazım açısından en iyi noktaya ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Dönem gazeteleri, bu çalışmanın zaman aralığı içindeki siyasete dair fikri, politik görüşleri yansıtmasının yanı sıra tarih süreçlerdeki kronolojileri oluşturma ve boşlukları tamamlama imkânı vermiştir. Hatta meclis tutanaklarında yer alması gerektiği halde bulunamayan bazı metinler gazetelerde yayınlanmıştır. Bununla birlikte gazeteler genel itibarıyla bir siyasi yapının ve fikrin yayın organı şeklinde hareket ettiği unutulmamalıdır. Ancak gazeteler bu çalışma için kronolojinin tespiti dışında, belli siyasi yapıların tavır ve düşüncelerini doğrudan doğruya belirlemeyi ve değerlendirmeyi sağlamıştır. Bu noktada bu çalışma kaynaklardaki, dokümanlardaki malumatı, değerlendirmeden önce mümkün mertebe aktarma hedefi de vardır. Diğer taraftan dönem gazeteleri ve meclis tutanaklarında takvim yazımı, Hicri, Rumi ve Miladi şeklindedir. Bu çalışma miladi tarihleri dikkate almıştır. Hicri veya Rumi takvimlerin Miladi'ye çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun *Tarih Çevirme Kılavuzu* tercih edilmiştir.

B. Meclis-i Mebusan Öncesi Yönetime Katılım ve İktidarın Kontrolü

1. Merkez ile Taşra Arasında Sened-i İttifak

Nizam-ı Cedid şeklinde isimlendirilen yenileşme hareketi, III. Selim'in 1807'de tahtan indirilmesi ile başarısızlığa uğramıştı. Ciddi iç ve dış problemlerle uğraşıldığı bir zamanda tahta oturan II. Mahmut, III. Selim'in bu yenilikçi tarzını sürdürmek istemişti. Avrupa'daki askeri yapılar ayarında bir ordu kurarak, Osmanlı Devleti'nin yeniden eski gücüne ulaşmasını arzulamıştı. Ancak II. Mahmut bu arzusunu gerçekleştirebilmesi için saltanatını sağlam bir zemine oturtması gerekmişti. Zira III. Selim'in hayata geçirmeye çalıştığı yeniliklere muhalefet eden kesim belli ölçüde gücünü korumuştu. Ayrıca taşradaki Ayanlar karşısında merkezî otorite kuvvetlendirilmeli, iyice bozulan asayiş sağlanmalı idi. Bu yüzden II. Mahmut iktidarını borçlu olduğu ve sadrazamlığa atadığı Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın çabalarıyla Ayanlar ve merkezi yönetiminin katıldığı bir Meşveret Meclisi İstanbul'da 29 Eylül

Ayrıca bu tutanaklar usulüne uygun bir şekilde kaleme alınmamış, "azadan biri", "birisi", "bir efendi", "bir Rum", "Rodos mebusu" gibi ifadelerle ciddi bir belirsizliğe neden olmuştur. Ancak bu yayın 1877-1878 MMsi ile ilgili çalışmalara çok önemli katkılar sağladığı inkâr edilemez. *Meclis-i Mebusan 1293-1877*, I, Hazırlayan Hakkı Tarık Us, İstanbul 1939; *Meclis-i Mebusan 1293-1877*, II, Hazırlayan Hakkı Tarık Us, İstanbul 1954. Ayrıca dönemin gazetelerdeki Meclis-i Mebusan tutanaklarına dair bazı örnekler için bk. "Meclis-i Mebusan'ın On Üçüncü İçtima'ı" *Vakit*, 21 Mart 1877, n. 501, s. 2-4; "Mebusan", *Basiret*, 14 Şubat 1878, n.2350, s. 2-4.

1808'de toplanmıştır. Bu toplantıya merkezî idare ve ayanların bir kısmı katılmıştır. Bu toplantının esas amacı merkezî idarenin otoritesini sağlamak ve güçlü bir ordu kurmaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin merkezi ile kuvvetli bir güç odağı haline gelen Ayanlar arasında karşılıklı ilişkiler belirlenecekti. Merkezî otorite ile İstanbul'a gelen bir kısım Ayan arasında Sened-i İttifak şeklinde isimlendirilen bir belge 7 Ekim 1808'de kaleme alınmıştır. Merkezî bürokrasideki büyük idarecilerin ve dört Ayanın imzaladığı bu belge, II. Mahmut tarafından onaylanmıştır. Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti'nin geleneksel egemenlik anlayışını taşımayan ve daha önce örneğine rastlanmayan bir belge idi.[3]

Sened-i İttifak, bazı araştırmalarda hükümdarın hukukuna dair ilk sınırlandırma olmolarak önemli görülmüştür. Bu meyanda Türkiye'deki halk egemenliğinin başlangıcını temsil eden, mutlak bir hükümdarın yetkilerine ilk kez az da olsa bir sınır koyan tarihî bir belge olarak değerlendirilmiştir. Hatta Avrupa'daki egemenlik anlayışı ve belgeleriyle Sened-i İttifak arasında karşılaştırma ve tartışmalar yapılmıştır.[4]

Yedi maddeden oluşan bu belgeyi özetle ifade etmek gerekirse, öncelikle bütün Osmanlı bürokrasisi ve ayanlar sultanın korunmasına ve emirlerine sadakat sözü vermişlerdir (Madde 1). Ayanların topladığı asker "devlet askeri" şeklinde kaydedilecekti (Madde 2). Ayanlar Osmanlı Devleti'nin hazinesinin korunması ve gelirlerinin toplanması için güvence vermişlerdir (Madde 3). Eskiden olduğu gibi Padişahın emir ve yasakları Sadrazam üzerinden ilan edilecek ve uygulanacaktı. Yapılacak işler Sadrazama sunulacak ve izni alınacaktı. Sadrazam da yetkilerini kötüye kullanmayacak, görevlerinin ve kanunların dışına çıkmayacaktı. Aksi durumları Ayanlar engelleyecekti. Ayrıca her kurum yetkisi ve görevlerinin dışına çıkmayacaktı (Madde 4). Merkezî otorite ve ayanlar birbirlerinin haklarını, hukuklarını karşılıklı ve kendi aralarında güvence altına almışlar ve kefil, garantör olmuşlardır (Madde 5). İstanbul'da askerî ocaklar veya başka kesimlerce çıkarılacak kargaşalığın engellemesi için Ayanlar izin beklemeksizin harekete geçebileceklerdi (Madde 6). Ayanların kendi yönetimleri altındaki bölgelerdeki asayişi sağlamaları ve "mutedil" vergi almaları, "reayanın korunması" için elzemdi. Bu yüzden devlet merkezi ve ayanlar "haksız" vergileri ve zulmü engelleyecekti (Madde 7).[5] Sened-i İttifak'ın genelinde Osmanlı Devleti'nin merkezinin ayanların otoritesini kabul ettiği görülecektir. Bununla birlikte merkezî otorite ve ayanlar imzaladıkları belgenin hükümlerine uyma ve bu hükümleri koruma noktasında birbirlerine karşılıklı olarak güvence vermişlerdir. Böylece merkezî otoritenin emirlerine sadakat, Sultanın hukukunun korunmasını güvence altına alın-

[3] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten,* XXVIII/112, Ankara, 1964, s. 603-604; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslam Araştırmaları Dergisi,* S. 2 (1998), s. 209-211; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (*DİA)*, XXXVI, s,512-514; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,* 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları (YKY), İstanbul, 2000, s. 42-44. Alemdar Mustafa Paşa'nın davetine Ayanların katılımı ve imza sahipleri hususlarındaki görüşler için aynı çalışmalara bakılabilir.

[4] Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,* s. 54-64; Sina Akşin, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* XVI/27 (1992), s. 115-123; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", s. 514.

[5] Sened-i İttifak'ın tam metni ve tahlili için bk. Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 604-609; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", s. 215-222.

1. BÖLÜM

I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: ANAYASA VE MECLİS-İ MEBUSAN

A. II. Abdülhamit ve I. Meşrutiyet

II. Abdülhamit, meşrutiyet ve KE'yi ilan edeceğine dair vaatleriyle tahta çıkmıştı. II. Abdülhamit tahta çıkışından 12 gün sonra, 13 Eylül 1876'da bir Hatt-ı Hümayun yayınlamıştır. Bu belgede Mithat Paşa'nın "Avrupa ahengine dâhil" Osmanlı Devleti "tarik-ı terakkide komşularıyla hemrû olabilmek için onlar gibi aynı usullere tevfik-i hareket eylemesi" gerektiğinden "terakkiyât-ı milelin esbab-ı asliyesinden biri olmakla kavanîn-i şer'iye ve adat-ı kavmiyemiz dairesinde" "Devlet-i Aliyye'nin usul-ı meşrutiyeti kabul eylemiş olduğu" şeklindeki ifadeleri tercih edilmemiştir. Sadrazam Rüştü Paşa'nın onayladığı Cevdet Paşa'nın hazırladığı metin kullanılmıştır. Bu metinde meşrutiyet ibaresi yoktu. Şeriata ve mevcut ihtiyaçlara uygun kanunların hazırlanması için Osmanlı coğrafyası ve halkın "ahlakıyla" uyumlu bir "Meclis-i Umumi (MU)" oluşturulması yolunda müzakerelerin yapılması ve kararların padişaha sunulması tavsiye edilmiştir.[1]

8 Ekim 1876'da Sadaretten Mabeyn Başkatipliğine gönderilen bir arz tezkeresiyle, KE ile Meclis-i Umumi'nin "vezaif-i dahiliyesi", vükela ve memurların "kaide-i mesuliyeti" ile ilgili "nizamat layıhalarını" hazırlayacak bir komisyon kurulmasına daha önce karar verildiği hatırlatılmıştır. Bu noktadan hareketle komisyonun bir an önce toplanabilmesi için padişahın sunulan listedeki isimlerden üyeleri ve başkanı belirlemesi istenmiştir. II. Abdülhamit, aynı gün Şura-yı Devlet Reisi Mithat Paşa başkanlığında ve belirlediği isimlerden bir komisyonun kurulmasına onay vermiştir.[2]

Seçilen komisyon üyeleri mülkiye, ilmiye, askeriye ve gayrimüslimlerden oluşmuştu. Başlangıçta 25 kişiden oluşan bu komisyonun üye sayısı, 1876'nın Ekim ve Kasım aylarında yapılan toplantılara yeni katılımlarla birlikte artmış, 38'e kadar yükselmiştir. Ancak bu komisyon ve Osmanlı bürokrasisinde fikrî açıdan bir bütünlük olduğu söylenemez. Öncelikle KE ve bir meclisin açılması yönünde olumsuz düşüncelere sahip olanlar vardı. Örneğin Sadrazam Rüştü Paşa Osmanlı idaresinde ıslahatın yeterli olduğunu düşünürken, Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa meşrutiyet ve KE karşıtı idi. Ancak asıl fikri farkılıklar KE ve meclis lehinde tavır belirleyenler arasında

[1] Ahmet Mithat Efendi, *Üss-ı İnkılab,* II, Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul, 1295, s. 168-176; Selda Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması,* s. 84-92.

[2] 8 Ekim 1876 tarihli komisyon listesinde seçilecek iki ferik ile birlikte 25 üye gözükmektedir. Şura-yı Devlet Reisi, Heyeti-i Vükela Üyesi Mithat Paşa, Heyet-i Vükela'dan Namık Paşa Heyet-i Vükela'dan Mehmet Kani Paşa, Nafia Nazırı Server Paşa, Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Şura-yı Devlet Üyesi Ohannes Efendi, Mekteb-i Sultani Nazırı Sava Paşa, Sami Paşa, Fetva Emini Kara Halil Efendi, Hariciye Müsteşarı Aleksandr Karatodori Efendi, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Nafia Müsteşarı Odiyan Efendi, Evkaf Müfettişliği Müsteşarı Ömer Efendi, Maarif Müsteşarı Ziya Bey (Paşa), Şehremini Kadri Bey, Uryanizade Ahmet Esad Efendi, Yesarizade Hayrullah Efendi, Meclis-i Tedkikat üyesi Ömer Efendi, Mahkeme-i Temyiz Üyesi Ramiz Efendi, Hilmi Efendi, Kostaki Bey, Abidin Bey, Seyfüddin Efendi bu komisyonun üyeleri idi. Bu listeye iki Ferik eklenecekti. Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", *Belleten,* XXIV/96 (Ekim 1960), s. 602-604.

idi.[3] Bu meyanda komisyon çalışmalarına başlamadan önce Mithat Paşa tarafından II. Abdülhamit'e sunulan bir taslak, "memleket çıkarlarına aykırı kısımlar" bulunmasından dolayı yeniden incelenmek üzere kurula geri gönderilmiştir.[4]

Haftada 4 gün bir araya gelen bu komisyonun öncelikli görevi bir meclisin toplanmasını sağlayacak geçici bir seçim kanunu ve KE'yi hazırlamaktı. Komisyon kendi arasında 3 alt çalışma grubuna ayrılmıştır. Komisyon üyelerinden bazıları birden fazla alt çalışma grubunda da bulunmuşlardır. Cevat Paşa'nın başkanlığında vilayet ve idare ile ilgili yasalar, Server Paşa'nın reisliğinde basın kanunu hazırlanmakta idi. Diğer bir alt çalışma grubu KE'nin yazılmasıyla meşgul idi. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ohannes Efendi, Sava Paşa, Ramiz Efendi, Abidin Bey, Hayrullah Efendi'nin bulunduğu bu grup, özellikle MU'nun Dâhili Nizamnamesi ve Seçim Kanunu üzerine çalışmaktaydılar.[5]

Mithat Paşa komisyon çalışmalarının KE'den önce meclisin toplanmasına odaklanmasını arzu etmekteydi. Bu yüzden alt komisyonda, halkın oylarıyla seçilecek bir Meclis-i Mebusan ve üyeleri padişah tarafından atanacak Meclis-i Ayan'dan müteşekkil bir Meclis-i Umumî'nin oluşturulması karara bağlanmıştı. Bu alt komisyonda MM'nin oluşturulması esasları, seçimler üzerine tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar sonucu meclisler ve seçimlere dair bir geçici yönetmelik hazırlanmıştır. 7 maddelik bu geçici yönetmelik *Meclis-i Umuminin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate* adı altında 15 Ekim 1876'da II. Abdülhamit'in onayına sunulmuştur. Padişahın 29 Ekim 1876 tarihli iradesinin ardından 5 Kasım 1876'da neşredilerek yürürlüğe girmiştir.[6]

Diğer taraftan meclis ve seçimlere dair yasaların hazırlanması esnasında birbirinden farklı ve tasarı halinde anayasa metinleri da mevcut idi. Bunlardan biri Mithat Paşa'nın II. Abdülhamit'e sunduğu "Kanun-i Cedid" adlı tasarı idi. Diğeri Mabeyn Başkâtibi Sait Paşa tarafından hazırlanan ve Fransa anayasasını temel alan tasarı metni vardı. Komisyonun bu iki metin üzerinde durmadığı anlaşılmaktadır.[7] Bunların dışında Heyet-i Vekile'nin hazırladığı tasarılar da mevcut idi. Komisyonun incelediği bu tasarıların üzerlerinde Saffet Paşa, Sait Paşa, Namık Kemal, Mahmut Paşa gibi devlet adamları tarafından düzeltme ve değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuçta bütün taslakları inceleyen Komisyon, Heyet-i Vükelanın hazırladığı iki tasarı üzerinde daha

---

[3] Birkaç kez toplantı yapacak olan bu heyete yeni katılımlarla üye sayısı artmıştır. Yeni katılan üyeler arasında Şura-yı Devlet Azası Namık Kemal, Mekatib-i Askeriye Nazırı Süleyman Paşa, Asım Efendi, Sahib Beyefendi, Yanko Efendi vardı. Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", s. 614; Selda Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması,* s. 114-116, 119.

[4] Seydi Vakkas Toprak, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s. 21.

[5] Selda Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM),* S. 4(1992), s. 569-570; Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi,* s. 22. Komisyon KE'nin yanı sıra seçim kanunu, MA ve MM'nin iç tüzüklerini hazırlamıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri,* s. 161.

[6] Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", s. 605-612; Selda Kaya Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması,* s. 122-126.

[7] Mithat Paşa ve Sait Paşa'nın tasarı metinlerine dair iki kaynak bulunmaktadır. Biri Osmanlı Arşivi, diğeri Ahmet Mithat Efendi'nin Üss-i İnkılap adlı eseridir. Her iki tasarı metni ve karşılaştırmalar için bk. Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, s. 23-49, 94.

fazla durmuştur. Bu iki tasarı üzerinde yapılan çalışmalardan sonra KE nihai şeklini alacak ve 23 Aralık 1876'da ilan edilecektir.[8]

Komisyonun hazırladığı tasarıya Heyet-i Vekile ve II. Abdülhamit müdahale etmiştir. II. Abdülhamit anayasa çalışmalarında ve hazırlık aşamasında, *Padişah* ve *Halife*'nin hukukuna dair hususları dikkatlice takip etmiş ve kendine yakın önemli bürokratlara tasarı metinleri ve maddeleri üzerinde incelemeler yaptırmıştır. Bu meyanda komisyonun metninde antlaşma imzalama, savaş ve barışa karar verme, askeri hareketlerde Meclis-i Umumi hak kazanmıştı, "ahkâm-ı şer'iye ve kanuniyenin" uygulanması, cezaların affi ve düzeltilmesi gibi birçok husus padişahın hukuku ve yetkisi dışına çıkarılmıştı. Ancak padişahın hukuku ile ilgili hükümlerde çok ciddi değişikliklere gidilmiş ve hükümdara sürgün yetkisi veren 113. madde, ilan edilecek KE metnine eklenmiştir.[9]

Diğer taraftan komisyon çalışmalarında MU'nun oluşum şekli ve adı gündeme gelmiştir. *Millet Meclisi* ve *Umumi Meclis* şeklinde iki isim üzerinde durulmuştu. II. Abdülhamit'e verilen raporlarda Umumi Meclis ismi önerilmiştir. MU üyelerinin belirlenmesinde seçim veya atama usullerinden hangisinin tercih edileceği de tartışılmıştır. Komisyon üyelerinin bir kısmı her iki usulün bir arada kullanılmasını, yani üyelerin hem atama hem de seçimle belirlenmesi yönünde fikir beyan etmişlerdir. Bunun yanı sıra sadece seçim veya atama yapılmasını isteyenler olmuştur. Komisyon üyeleri arasında yapılan oylama sonucu Heyet-i Ayan'ın padişahın atamasıyla, Heyet-i Mebusan'ın seçimle oluşmasına karar verilmiştir. Seçimlerin yapılabilmesi için, acilliğine binaen geçici bir yönetmelik hazırlanması uygun görülmüştü. Komisyon seçimlerin iki dereceli olmasını esasa bağlamıştı. Buna göre Müntehib-i Evveller (Birinci Seçmen), Müntehib-i Sanileri (İkinci Seçmen) belirleyeceklerdi. İkinci seçmenler ise mebusları seçeceklerdi. Ancak bir an önce meclisin toplanması zorunluluğundan hareketle, daha önce vilayet, sancak ve kazalardaki idare meclislerine seçilen üyeler, 1877 seçimlerinde ikinci seçmen sayılmışlardır.[10]

1. İlk Anayasa: 23 Aralık 1876 Kanun-i Esasisi

Kanun-i Esasi, Tersane Konferansı'nın ilk toplantısının[11] yapılacağı 23 Aralık 1876'da II. Abdülhamit'in Sadrazam Mithat Paşa'ya hitabıyla başlayan Hatt-ı Hümâyun[12] ile bir-

[8] Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, s. 50-51.

[9] Selda Kaya Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", s. 571-574; Seydi Vakkas, *Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi*, s. 51-52. Selda Kılıç, 4 Kasım 1848 ve 14 Ocak 1858 tarihli Fransız anayasalarının "satır satır" tercümesi olan Said Paşa'ya ait bir anayasa tasarısı ve Süleyman Paşa tarafından hazırlanan başka bir taslak olduğunu ifade etmektedir. Selda Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması,* s. 252- 258.

[10] Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", s. 615-616; Selda Kılıç, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *OTAM,* S. 30(2011), s. 30-33.

[11] Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri,* TTK, Ankara, 2019, s. 330; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri,* s. 159; Hikmet Öksüz, Ahmet Köksal, "93 Harbine Giden Yol: Tersane Konferansı ve Sonuçları", *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı "93 Harbi" -Vatan Neresi?- Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Edit. Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Arslan vd., Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 319-323. Hatt-ı Hümayun'un müsveddesi de Mithat Paşa tarafından hazırlanmıştı.

[12] *Düstur,* Birinci Tertip, IV, s. 2-20.

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ: SEÇİMLER VE ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYAT

A. Birinci Dönem Meclis-i Mebusanı (1908-1912)

1. Geniş Halk Kitlelerinin Katılımı: 1908 Seçimi ve Seçim Kanunu

a) Seçim Kanunu

Meşrutiyet ihtilalinin hemen ardından İttihatçılar ile Sait Paşa ve ardından 6 Ağustos 1908'de iktidara gelen Kamil Paşa hükümetlerinin atması gereken önemli adımlardan biri hızlı bir şekilde seçimlerin yapılmasını ve MM'nin açılmasını sağlamaktı. Ancak 1877-1878 MMsi'nin oluşumu geniş halk kitlelerinin katılımını içeren bir tecrübeyi ortaya koymadığı gibi, çok uzun bir süredir seçimler yapılmamıştı. Bazı belirsizlikler ortadan kaldırılarak seçim hazırlıklarına bir an önce başlanılmalıydı.[1] Seçimlerin hangi kanun ve usullerle yapılacağı bu belirsizlikler arasındaydı. Bu meyanda daha önce ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği üzere KE'nin 65 ila 70. maddeleri, seçimlerin 4 yılda bir ve gizli oyla yapılacağı, kimlerin aday olamayacağı ve kaç oyla mebus seçilebileceği gibi genel çerçeveyi belirlemişti. Ancak 1908 seçimlerinin ilk hukuki dayanağı olan 1876 KE'si yetersizdi.

Bu yüzden 2 Ağustos 1908'de Heyet-i Vükela'da seçimlerin hangi kanunla yapılacağı tartışılmıştır. Öncelikle henüz elde kanunlaşmış bir seçim yasasının olmadığı ortaya konulmuştur. Ayrıca 1877-1878 Meclis-i Umumi'sinin oluşumunu için hazırlanan 29 Ekim 1876 tarihli Muvakkat Kanun (Meclis-i Umumi'nin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate) metni ise birçok noktalardan KE'ye aykırı hükümler içermekteydi. Bu noktalardan hareketle 1877-1878 Meclis-i Mebusan'ın ikinci toplantı devresinde hazırlanmasına rağmen kanunlaşıp kanunlaşmadığı bilinmeyen metnin seçimlerde kullanılması uygun görülmüştür. Bu kararın II. Abdülhamit tarafından aynı gün onaylanmasıyla[2] birlikte yürürlüğe giren bu kanun seçimlerin ikinci hukuki dayanağı olmuştur. 1877-1878 MMsi'nce hazırlanan bu kanun, 5 Bölüm, Mevadd-ı Umumiye, Madde-i Mahsusa olmak üzere 83 maddesiyle seçim sürecini ayrıntılı bir şekilde belirlemiştir.[3]

Seçim Kanununun "Devair-i İntihabiye ve Aksamı" başlıklı birinci bölümünde seçimlerin sancak merkezli yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca her sancak bir "daire-i intihabiye (Seçim Bölgesi)" ve her nahiye bir "şube-i intihabiye (seçim şubesi)" sa-

---

[1] Seçim kanunu ve seçimlere dair yazılar, gazete sütunlara taşınmıştır. "Mebusan İntihabı", *Sabah,* 29 Temmuz 1908, n.6768, s. 3; "Mebusana Aza Nasıl İntihab Etmeli?", *Sabah,* 1 Ağustos 1908, n.6771, s. 1; "İntihab-ı Mebusan Kanunu", *İkdam,* 6 Ağustos 1908, n.5099, s. 1; Ali Kemal, "Hak-ı İntihab, Rey-i Amm, Rey-i Mahdud", *İkdam,* 9 Ağustos 1908, n.5103, s. 1.

[2] *Düstur*, İkinci Tertip, I, 2 Ağustos 1908 (Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası), s. 16-18.

[3] *Düstur*, İkinci Tertip, I, (20 Temmuz 1324-Mebusan İntihabının 1293 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanuniye-i talimatı layihalarına tevfikan icrası hakkında irade-i seniyye), s. 14-37.

yılacaktı (Madde 1).[4] Bu bölümde KE'nin 65. maddesindeki her 50.000 erkek nüfus için bir mebus seçileceği hususuna açıklık getirilmiştir. Sancakların nüfusunun elli binden az veya çok olması halinde kaç mebus ile temsil edileceği esasa bağlanmıştır. Buna göre 25.000-75.000 aralığında 1, 125.000'e kadar 2, 175.000'e kadar 3 ve 220.000'e kadar 4 mebus seçilecekti. Daha fazla erkek nüfusa sahip olan yerlerde ise yukarıdaki oran dikkate alınacaktı (2. Madde).[5]

İkinci bölümde ("Müntehibler Defterinin Tanzimi") seçmen defterlerinin düzenlemesine dair esaslar belirlenmişti (3-9. Maddeler). Defterlerin oluşturulmasında belediye meclisleri ve nahiye meclisleri reisleriyle imam, papaz, haham ve muhtarlar görev alacaktı. Düzenlenecek defterlerde 25 yaş altı ve üstü erkeklerin isimleri ayrı ayrı kaydedilecekti. Seçme hakkı bulunmayanların durumu, sebebiyle birlikte defterin "mülahazat" kısmına işlenecekti.

"Heyet-i Teftişiyenin Ve Müntehiblerin Vezaifi Ve Hukuku İle Suret-i İntihab" başlığı altındaki üçüncü bölüm en geniş olanı idi (10-56. Maddeler). 10. madde Heyeti- teftişiyenin (Seçim Kurulu) oluşum şekli belirlenmişti. Bu heyetlere seçmenler tarafından itiraz yapılabilecekti. İtirazların kabul edilmemesi halinde istinaf mahkemesine başvuru hakkı vardı (14. Madde).

11. Madde seçme hakkına sahip olmayanları tespit etmiştir. Buna göre, 1- 25 yaşını tamamlamayan, 2- "hukuk-ı medeniyeye" sahip olmayan, 3-Yabancı vatandaşlığında veya "iddiasında" bulunanlar, 4- Geçici olarak "hizmet-i ecnebiye imtiyazını haiz" olanlar, 5- "Nizamen iflas ile mahkûm olup iade-i itibar" etmeyenler, 6- "mehcuriyetine hükm-ı lâhık olupta fekk-i hicr etmemiş olanlar" (Kısıtlaması bulunanlar, vesayet altında bulunanlar) 7- doğrudan doğruya devlete az da olsa vergi vermeyenler seçme hakkına sahip değillerdi. Bu madde çerçevesinde seçme hakkına sahip olanlar "birinci derecede müntehib (*Müntehib-i Evvel*)" şeklinde adlandırılmıştı. Her beş yüz mühtehib-i evvel ise bir *mühtehib-i sani* seçme hakkına sahipti (21. Madde).

Hazırlanacak seçmen defterlerinin suretleri cami, kilise, havra, hükümet konağı ve belediye duvarlarına asılacaktı. Ayrıca bu defterlerden gazete, ilan ve münadiler vasıtasıyla on beş gün boyunca seçmenler haberdar edilecekti (13. Madde). 16. maddeye göre seçme hakkına sahip seçmen sayısı kesinleştikten sonra sancakların MM'de kaç mebusla temsil edileceği ilan edilecekti.

17. madde mebus olabilme şartlarını tespit etmiştir. Buna göre 1- Osmanlı vatandaşı olmayanlar, 2- "nizam-ı mahsus mucibince muvakkaten hizmet-i ecnebiye imtiyazını" sahip olanlar, 3- Türkçe bilmeyenler, 4- 30 yaşını tamamlamayanlar, 5- Seçim

[4] Seçim sisteminin ve mebus temsilinin temeli olan Osmanlı idari taksimatı ve 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar gelişimine dair detaylı bilgi için bk. Metin Ünver, "Vilayet Nizamnamelerinin Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimata Etkileri (1864-1876)", *1864 Vilayet Nizamnamesi,* Edit. Erkan Tural, Selim Çapar, Türkiye Ve Orta Doğu AMME İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 97-125; Ela Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914),* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2017, s. 171-201.

[5] 1908 Seçimlerinde 25 binden nüfusu az olan Limni Sancağı Taşoz Adası ile birleştirilmiş ve seçim dairesi haline getirilmiştir. Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri,* ATAM, Ankara, 2014, s. 62.

esnasında herhangi birinin "hizmetkârlığında" bulunanlar, 6- "iflas ile mahkûm" olup "iade-i itibar" kazanamayanlar, 7- "su-i ahval" ile tanınanlar, 8- "mehcuriyetine hükm-ı lâhık olupta fekk-i hicr edilmeyenler", 9- "hukuk-ı medeniyeye" sahip olmayanlar, 10- yabancı vatandaşlığı iddiasında bulunanlar seçilme hakkına sahip değillerdi. Ayrıca 4 yıl sonra yapılacak seçimlerde "Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak" şartı da aranacaktı. Yine Heyeti- Vükela üyeliği dışında, mebusluk ile memuriyet bağdaşamazdı. Mebusluğu tercih edenler memuriyetten istifa etmelilerdi.

Seçmeler sadece kayıtlı oldukları nahiyede mühürlü kâğıt pusulalarla oy verme hakkına sahiptiler (19, 25. Maddeler). Müntehib-i evveller kilitli ve mühürlü seçim sandıklarına müntehib-i sanileri belirleyecek oylarını kullanmak üzere imam, papaz, hamam, muhtarlarla birlikte geleceklerdi (33. Madde). Belirlenen ve ilan edilen vakitte seçim sandığına gelemeyenler oy kullanamayacaktı. Yine vekâletle oy kullanımı yasaklanmıştı (37. Madde). Seçim sandığından çıkan oylar için bir cetvel tutulacaktı. Bu cetvelde mühtehib-i sanilerin alfabetik sırayla yazılan isimlerinin yanına 1 rakamı konulacaktı. Ardından en fazla oy alan müntehib-i sanilerin eline seçim heyetince bir mazbata verilecekti (43. Madde).

Nahiyelerinden hareket eden müntehib-i saniler kazadaki heyet-i teftişiyeye mazbatalarını gösterip isimleri deftere işleteceklerdi. Heyet-i teftişiye, müntehib-i sanilere mebus seçme günü ve saatini söyleyeceklerdi. Yine müntehib-i sanilerin ellerine mebus adaylarının isimlerinin yazılı ve mühürlü bulunduğu pusulalar verilecekti. Ayrıca müntehib-i sanilere ister bu pusula içinden isterse aday olmadığı halde "dirayet ve hamiyetine itimad" edilen ve mebusluk için gerekli şartlara sahip kimseleri seçebilecekleri anlatılacaktı. Müntehib-i saniler mühürlü oy pusulasına kendi sancaklarından seçilmesi gereken mebus sayısı kadar ismi yazarak seçim sandığına atacaklardı (45-46, 48. Maddeler). Müntehib-i sanilerin oy kullandığı sandıklar kazadaki heyet-i teftişiye, müftü, "rüesa-yı ruhaniyenin" önünde açılarak sayılacaktı. Sayım işlemleri müntehib-i evvelerinki gibi gerçekleştirilecekti. Sesli bir şekilde sayım yapıldıktan sonra bütün mebus adaylarının aldığı oy cetvele kaydedilerek kazadaki kaymakam vasıtasıyla sancaktaki heyet-i teftişiyeye gönderilecekti. Sancak merkezi ve bütün kazalardan gelen sonuçlar, yine heyet-i teftişiye, müftü, "rüesa-yı ruhaniye" ve mebus adaylarının önünde sayım yapılarak belirlenecekti. Eşitlik durumunda kura ile hareket edilecekti. Nihayetinde sancak heyeti-i teftişiyesi en çok oy alandan itibaren sıralamayı belirledikten sonra mebus olanlara mazbata düzenlenecekti (50-52. Madde). Yazma bilmeyen müntehib-i evvel ve saniler kendilerinin de bulunduğu ortamda güvendikleri kişiye yazdıracaklardı (33, 46. Maddeler).

Dördüncü bölüm "Defatir-i Esasiyenin Suret-i Tashihine Dair" başlığı altında idi (57-61. Maddeler). Bu bölümde seçimin dayanağı olan seçmen defterlerinin takvim belirlenerek hazırlanmasına, korunmasına, düzenlenmesine, yenilenmesine ve itirazların usulüne dairdi. "Mevadd-ı Cezaiyeye Dair" başlıklı beşinci bölümde seçimlerin ve seçmen defterlerinin yapılmasında ortaya çıkabilecek sahtecilikleri, usulsüzlükleri ve cezaları belirleyen maddeleri ihtiva etmekteydi (62-77. Maddeler). Bu bölüm

III. BÖLÜM

SON OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NDAN BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE

A. Üçüncü Dönem Meclis-i Mebusanı'nın Feshi Sonrası Osmanlı Hükümetleri ve Seçim Tartışmaları

1. Damat Ferit Paşa Hükümetleri (1-3) (4 Mart 1919/19 Mayıs 1919/21 Temmuz 1919) ve Meclis-i Mebusan Seçimi

1914-1918 MMsi'nin feshi Ahmet Tevfik Paşa hükümeti döneminde gerçekleşmişti. Bu Ahmet Tevfik Paşa'nın 3 Mart 1919'da istifası yeni bir hükümetin kurulması yolunu açmıştır. Uzun bir zamandır İttihatçı karşıtları sadarete Damat Ferit Paşa'yı getirmek istemekteydi. Nitekim Ahmet Tevfik Paşa'nın istifasından bir gün sonra, 4 Mart 1919'da sadrazamlığa Damat Ferit Paşa atanmıştır. Damat Ferit Paşa, bu ilk atamasının ardından bu göreve üst üste iki kez daha getirilecektir. İlk andan itibaren Damat Ferit Paşa hükümetlerinin toplantı gündeminin başlıca maddeleri arasında dönem dönem seçim, seçim kanunu, uygulaması hususları vardı. HİF başkanı ve önemli üyelerinin yer aldığı ilk Damat Ferit Paşa hükümeti göreceli bir şekilde seçim yanlısı bir tavır ve söylem içinde olmuştu.[1]

Seçimlerin yapılması yönündeki eğilimin altında HİF'in tavrı öne çıkmaktaydı. Öncelikle HİF, Damat Ferit Paşa hükümetinde hem program hem de kabine üyeleri açısından etkili idi. Ayrıca hükümetin politikaları sayesinde siyasi sahneden silinecek İttihatçıların boşluğunu kendilerinin dolduracağını düşünüyorlardı. Böylece yapılacak seçimler sonucu HİF ağırlıklı bir MM oluşabilecekti. Yine gayrimüslimlerin seçime girmesinin sağlanması halinde, dış politikada Damat Ferit Paşa hükümetinin eli kuvvetlenecekti. Bu yüzden gayrimüslimleri memnun edecek nispi temsil esaslı bir seçim kanunu hazırlıkları içinde olduklarını ilan etmişlerdi.[2]

Ancak hükümetin bu söylem ve tavrı çoğu zaman birbiriyle çeliştiği gibi, seçime dair kesin bir karar ortaya konulamamıştı. Bir yandan nispi temsili esas alan bir seçim kanununun Şura-yı Devlet tarafından düzenlenerek hızlı bir şekilde kabinenin incelemesine sunulduğuna ve hatta kabul edildiğine dair haberler basına yansımıştı.[3] Diğer taraftan hükümet adına konuşan Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Osmanlı Devleti'nin sınırları belirlenmeden bir seçim yapılmasını mümkün görmemişti.[4]

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanistan tarafından işgali Damat Ferit Paşa'nın istifasına neden olmuştu. Ancak Sultan Vahdettin, Damat Ferit Paşa'yı hükümeti kur-

---

[1] "İntihab-ı Nisbi Kanunu", *Alemdar,* 28 Mart 1919, n.97, s. 1.
[2] Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri,* s. 52-54, 56.
[3] "İntihab-ı Nisbi Kanunu", *Alemdar,* 28 Mart 1919, n.97, s. 1.
[4] "Muhtelif Meselelere Dair Fikirler-Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey Ne Diyor?", *Akşam,* 12 Nisan 1919, n.209, s. 1.

makla tekrar görevlendirmiştir. Damat Ferit Paşa, ikinci hükümetini 19 Mayıs'ta kurmuştur. Bu hükümette de HİF üyeleri ve yanlıları vardı.[5] Bununla birlikte Damat Ferit Paşa, ikinci sadrazamlığı esnasında kendi hükümeti içinde oldukça güçlü bir hale gelen HİF'in etkisini kırmaya çalışmıştır. Aslında Nisan 1919'dan itibaren sadrazamın HİF ile ilişkileri bozulmaya başlamıştı. Nitekim hükümete dâhil olan HİF'liler fırka içindeki çekişmede Damat Ferit Paşa yanlısı bir tavır belirlemişlerdi.[6]

Diğer taraftan İzmir'in işgali ve Avrupa siyasi çevrelerinde, kamuoyunda Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasına dair olumsuz hava, Damat Ferit Paşa ve Sultan Vahdettin'i bir Saltanat Şurası toplanması hususunda adım atmaya sevk etmiştir. 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurası'nın gündemi ve konuşmalar, İzmir'in işgali, Manda meselesi, sulh görüşmeleri ve yeni bir meclisin, "Şura-yı Milli" oluşturulması gibi önemli konular üzerine odaklanmıştı.[7]

Saltanat Şurası'nın ardından İntihab-ı Mebusan Kanununun "acilen tadil" edilerek en kısa sürede Şura-yı Milli seçimine "Arabistan kıtası" dışında bütün vilayetlerde başlanacağı ve MM'nin bir ay sonra toplanmasının planlandığı haberleri çıkmıştır.[8] Aslında seçimlerin yapılacağı kesinleşmemişti. Ancak seçimlere dair bazı hazırlıklara başlandığı ile ilgili haberlerle birlikte siyasi kesimler tavırlarını belirlemeye başlamıştır. Bazı ön şartlar öne sürülmesine rağmen genel itibarıyla bütün siyasi yapılar MM'nin oluşturulmasına taraftar idi.[9]

Fakat bu hükümet içinde de seçim hususunda bir görüş birliğinin oluştuğu söylenemez. Öyle ki daha önce seçimler ve meclisin toplanması yönünde olumlu beyanatta bulunan Nafia Nazırı Ahmet Ferit Bey, çok kısa bir süre içinde düşüncelerini değiştirmiş, işgal altındaki bölgelerde seçimlerin yapılmasının mahzurlarını öne sürmüştür. Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey de benzer gerekçeyle seçimlerin ertelenmesinin gerektiğini düşünüyordu.[10] Kabinenin bu hali, Damat Ferit Paşa hükümetinin karar vermekte tereddüt içinde olduğunu göstermekteydi. Özellikle sadrazamın 6 Haziran 1919'da İstanbul'dan ayrılarak barış görüşmeleri için Paris'te bulunması, kararın gecikmesine veya geciktirilmesine zemin oluşturmuştur. Damat Ferit Paşa'nın olmadığı kabine toplantısındaki gündemde seçimler ve seçim kanunu hususunda bir karara varılamamıştı. Kabine içinde seçimlerin yapılması yönünde sayısal açıdan güçlü bir eğilim olmasına rağmen, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Adliye Nazırı Vasfi Efendi'nin aleyhte tavırları belirleyici olmuştur. Bu yüzden kesin karar için sadrazamın dönüşü beklenmiştir.[11]

---

[5] "Yeni Kabinenin Suret-i Teşekkülü", *İkdam,* 18 Mayıs 1919, n.8000, s. 1; "Kabine Teşekkül Etti", *İkdam,* 20 Mayıs 1919, n.8002, s. 1.

[6] Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri,* s. 62-64.

[7] Kemal Yakut, "Mütareke Dönemi'nde Yapılan Saltanat Şuraları", *ATAMD,* XXI, S. 61, s. 81-98.(77-122)

[8] "Şura-yı Milli İntihabatı", *Alemdar,* 5 Haziran 1919, n.163, s. 2; "Meclis-i Mebusan İntihabatı", *Alemdar,* 8 Haziran 1919, n.166, s. 1.

[9] Refi Cevat, "Yine İntihabat", *Alemdar,* 18 Haziran 1919, n.176, s. 1; "İntihabat Kanunu", *Akşam,* 20 Haziran 1919, n.273, s. 2.

[10] Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri,* s. 79.

[11] "İntihabat Meselesi", *Alemdar,* 9 Temmuz 1919, n.196, s. 2; "Mebus İntihabatı Meselesi", *Alemdar,* 12

Diğer taraftan ikinci Damat Ferit Paşa hükümetinde sadece seçim noktasında fikir ayrılığı yoktu. Aynı zamanda Paris'teki barış görüşmelerine gidecek heyet üyelerinin kimlerden oluşacağı, hükümet içinde tartışma konusu olmuştu. Ayrıca görüşmelerde Osmanlı Devleti başarısızlığa uğramıştı. Bu olumsuz gelişmeler üzerine 20 Temmuz 1919'da Damat Ferit Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Ertesi gün hükümeti kurma görevinin tekrar Damat Ferit Paşa'ya verilmesinin ardından yeni kabine kurulmuştur.[12] 21 Temmuz'da sadrazamın konağında yapılan yeni kabinenin toplantısında seçimler tekrar gündem konusu olmuştur. Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Adil Bey arasında seçimlerin nasıl yapılacağına dair farklı bakış açıları, toplantının uzamasına sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte bütün kabine üyeleri arasında seçimlerin yapılması noktasında fikir birliği vardı.[13] Yeni kabineden seçimlerin hızlı bir şekilde yapılması yönünde karar çıkmıştır. Kabine tarafından görevlendirilen Dâhiliye Nezareti, seçimler için gerekli çalışmaların başlatıldığını duyurmuştur. Dâhiliye Nazırı hazırlıkların tamamlanmasından sonra "birkaç gün" içinde seçimlere başlanabileceğini ve kesinlikle yapılacağını beyan etmiştir.[14]

Ancak 1914-1918 MMsi'nin feshinden itibaren önemli bir gündem maddesi haline gelen seçimlerin yapılacağına dair beyanlara rağmen kesin bir adım atılmaması, kamuoyunda tereddüt meydana getirmişti. Bu tereddüdü ortadan kaldırmak adına Dâhiliye Nazırı Adil Bey vilayetlere, taşraya seçim hazırlıklarına başlanılması emrini vermiştir.[15]

Bununla birlikte iki hususun üzerinde durulmuş ve kamuoyu, basın tarafından irdelenmiştir. Birincisi Damat Ferit Paşa hükümetinin seçim kararı almasının altında yatan sebeplerdi. Zira çoğu kez icra makamı, yürütme kendisine bağ olacak, faaliyetlerini engelleyebilecek, sorgulayabilecek bir yasama organı istemezdi. Sebeplerden biri öncelikle icra makamlarının "rahat" günlerinde kamuoyunun denetiminden rahatsız olurken iken "fena" ve zor günlerde ise sorumluluğu paylaşmak istemesi idi. Bu meyanda Damat Ferit Paşa'nın Paris Sulh Konferansı'nda aldığı cevap, kendi hükümetini zor duruma düşürmüştü. Bu yüzden oldukça kötümser bir şekilde devam eden ve Osmanlı Devleti'nin kaderinin konuşulduğu, karar verileceği bir evrede, hükümet sorumluluğu paylaşmak istemişti. Diğer bir sebep ise Anadolu'da gittikçe güç kazanmaya başlayan hareketlenmelerdi. Bu hareketlenmeler Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından başlamıştı. Ancak Amasya Tamimi ile başlayan süreç İstanbul ve Damat Ferit Paşa hükümetini harekete geçirmişti. Zira bir taraftan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, üçüncü Damat Ferit Paşa hükümetinin kurulmasından bir gün sonra, 22 Haziran 1919'da Amasya Tamimi ile Sivas'ta bir

Temmuz 1919, n.199, s. 1; "İntihabat Meselesi", *Alemdar,* 13 Temmuz 1919, n.200, s. 1.

[12] "Kabinenin İstifası", *Alemdar,* 21 Temmuz 1919, n.208, s. 1; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* II, s. 287-288.

[13] "İntihabata Karar Verilebilecek mi?", *Akşam,* 23 Temmuz 1919, n.301, s. 2.

[14] "İntihabat", *Akşam,* 26 Temmuz 1919, n.304, s. 1; "İntihabat", *Alemdar,* 22 Temmuz 1919, n.209, s. 1; "İntihabat", *Alemdar,* 23 Temmuz 1919, n.210, s. 1; Refi Cevat, "İntihabat", *Alemdar,* 27 Temmuz 1919, n.214, s. 1.

[15] "İntihabat", *Alemdar,* 28 Temmuz 1919, n.215, s. 1; "İntihabat Başlıyor", *Akşam,* 28 Temmuz 1919, n.306, s. 1.

Dizin

A

ABD Başkanı Wilson 150
Abdullah Cevdet 57, 97
Abdurrahman Şeref Bey 172
Abdülaziz Mecdi Efendi 107, 182, 188
Abdülhamit Zöhravi Efendi 97, 141
Abdülkadir Kemali Bey 198
Abdülmehdi Bey 97
Abidin Bey 35, 36
Adakale 86
Adana 46, 87, 122, 167, 174, 177, 184, 248
Adliye Nazırı Mustafa Efendi 186
Adnan Bey 178, 199
Aftoni Efendi 135
Afyonkarahisar 131, 197-198, 227
Agop Babikyan Efendi 95
Ahâli Fırkası 96
Ahali İktisat Fırkası 173
Ahmet Abuk Paşa 121
Ahmet Celaleddin Paşa 58
Ahmet Celal Paşa 47
Ahmet Efendi 54, 55
Ahmet Fazıl Bey 77
Ahmet Fazlı 76
Ahmet Ferit Bey 107, 162
Ahmet Hilmi Efendi 47
Ahmet İhsan Bey 57
Ahmet İzzet Paşa 119, 149-154, 170, 218
Ahmet Mahir Efendi 107, 118
Ahmet Mithat Efendi 35-36, 218
Ahmet Paşa 31-32, 47
Ahmet Rıfat Bey 29-30
Ahmet Rıza Bey 57-61, 86-87, 89, 108, 220
Ahmet Saib 60
Ahmet Şükrü Bey 98
Ahmet Tevfik Paşa 79, 91, 149, 153-157, 161, 186, 205, 214, 223, 226
Ahmet Vefik Paşa 35, 51-52
Ahrar Fırkası 74-80, 82-83, 86, 94, 96-97, 166, 172-173, 220, 225-226
Akbaş Cephaneliği 186, 223
Akka 31, 46
Akşam gazetesine 177
Alber Füva 58
Aleksandr Karatodori Efendi 35
Alemdar gazetesi 169, 171, 173, 185
Alemdar Mustafa Paşa 19, 20
Ali Cenani Bey 208
Ali Cevat Bey 87-89, 143, 218
Ali Fethi Bey 149, 152, 154
Ali Fuat Bey 143
Ali Fuat Paşa 207, 210
Ali Kemal Bey 77-78, 162
Ali Naki Bey 87
Ali Rıza Paşa 10, 167-171, 174, 176-179, 182-188
Ali Suavi 28-30, 56
Ali Sürüri 308
Ali Şefkati Bey 56-57, 224
Ali Şükrü Bey 198, 206-207, 219, 222, 225
Amara 46
Amasya 46, 79, 101, 103, 138, 163-164, 167, 170, 174, 198
Amasya Mülakatı 170, 174
Amasya Tamimi 163, 167
Amiral Arthur Calthorpe 150
Anadolu 18, 53, 62, 84, 119, 131, 137, 144, 16-164, 166-171, 174, 176-180, 183-189, 192, 196, 197, 201, 204, 215, 222
Anadolu Hareketi 18, 167-171, 174, 178-179, 184-189, 196, 215
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 174, 178
Ankara 4, 20-21, 24, 28, 32, 37, 45-47, 55-56, 58-59, 68, 71, 77, 79, 83-84, 89, 96, 103, 112, 121, 137, 139, 143, 149, 151-153, 155-156, 167, 178-179, 185-186, 189-195, 199-202, 205-207, 217-227, 248, 319, 320
Antalya 94, 139, 152, 184, 198
Antep 184-185
Arabistan 123, 162
Arapça 181
Arap Kongresi 141

Araplar 9, 80, 86, 141-142
Ardahan 177
Arif Bey 27, 153, 155-156, 172, 178-179, 182, 184, 187, 191, 195, 197-199
Arif Efendi 47
Arif Hikmet Bey 87
Arifi Paşa 47
Arnavut 9, 62, 72, 76, 77, 79, 80, 86, 97, 98, 103, 113, 117, 221
Arnavutlar 62, 76, 86, 119, 122
Arnavutluk 99, 117, 121, 123
Artas Yorgi Efendi 118
Artin Boşgezenyan 154
Asım Bey 123
Asım Efendi 36, 86, 115
Asîr 91, 119, 133
Askeri Tıbbiye Mektebi 57
Avcı Taburu 79
Avram Acemyan (Aciman) Efendi 47
Ayasofya Camii 53, 87
Ayastefanos Antlaşması 55
Aydın 16, 27, 28, 43-44, 58, 193, 212
Ayetullah Bey 28
Ayvalık 184
Azapkapısı 87
Aziz Bey 56-57, 60, 226
Aziz Paşa Vrioni 77
Azmi Bey 87

B

Babanzade İsmail Hakkı Bey 107
Bab-ı Ali Baskını 214
Bâb-ı Âli Tercüme Odası 28
Bab-ı Seraskeri 21
Bağdat 46, 80, 96-97, 107, 152, 249
Bahattin Şakir Bey 152
Balıkesir 133, 174
Balkan Savaşı 129, 131, 142, 144, 152
Balmumcu Çiftliği 87
Balya 133
Bandırma 133, 185
Basarabya Efendi 127
Basra 46, 96, 177, 249
Basri Bey 103-104
Başmabeynci Lütfi Bey 124
Batum 46, 177
Bayezid 31, 98
Bedros Efendi 54
Bedros Hallaçyan 82
Behke 46
Bekir Ağa Bölüğü 100
Bekir Sami Bey 170, 198-199
Belgrad Ormanları 28
Belka 46
Benaluka 46
Berat 46, 79, 87, 97, 122
Bereketzade İsmail Hakkı 31
Berlin Antlaşmasına 55
Besim Atalay Bey 198
Beşiktaş 56
Beyoğlu 4, 85, 87, 151, 224
Beyrut 46, 116-117, 141, 177
Beyrut Islahat Cemiyeti 141
Bezmi Nusret 97, 101
Biga 46, 139, 309
Bilecik 139
Bingazi 46, 96, 118
Bitlis 138, 154, 167
Bizans 83
Bolu 46, 92, 171, 188, 192-193, 221, 226
Bosna ve Hersek 46
Boyacıyan Hamparsum Efendi 139
Brest-Litovsk Antlaşması 148
Brindizi 58
Bulgar Eksarhı 48
Bulgaristan 80, 88, 91, 119, 148, 151, 224
Bulgar Kongresi 80, 81
Bulgarlar 80-81, 96, 115
Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri İttihadı 81
Burdur 46, 98, 202-302
Burhaniye 133
Bursa 46, 139, 141, 182, 185, 198-199, 309
Bursalı Mehmet Tahir Bey 60
Bükreş 134
Büyük Adliye Nezareti Binası 87
Büyük Çekmece 45
Büyük Taarruz 205

C

Cabirizade Nafi Paşa 97
Cafer Dem Paşa 27

Cami Bey 198-199
Canik 11, 208, 248, 306
Cavit Bey 89, 99, 100, 112, 127, 149, 210
Cebel-i Garbi 46
Cebel-i Lübnan 84, 248
Celalettin Arif Bey 178-179, 182, 184, 187, 191, 197-199
Celal Nuri Bey 176, 179, 184
Celebi Efendi 198
Cemal Bey (Paşa) 61
Cemalettin Efendi 129, 195
Cemal Paşa 76, 132, 142, 152, 169, 186-187, 219
Cemiyet-i Hafiye 100, 105
Cemiyetler Kanunu 92, 222
Cenevre 30, 57-59
Cevdet Paşa 32, 35, 52-53
Cezair-i Bahr-i Sefid 46, 249
Cleanthi Scalieri 56, 226
Courrier d'Orient 29

Ç

Çankırı 46, 309
Çarlık Rusyası 154, 181
Çatalca 45-46, 140, 151, 224
Çelebi Abdülhalim Efendi 195
Çerkez Hüseyin Daim Paşa 27
Çıldır 46
Çırağan Sarayı 56, 87, 93, 95, 102
Çiftçiler Derneği 172, 178
Çorum 167, 179, 198-199, 302
Çürüksulu Ahmet Bey 58

D

Dâhiliye Nazırı Şerif Paşa 177, 180, 186
Daire-i İthamiye 42, 239, 244-245, 273, 289
Damat Ferit Paşa 10, 103, 105-106, 161-168, 179, 185-188, 192, 214
Damat Mahmut Celalettin Paşa 75
Damat Mahmut Paşa 59
Dar-ı Şura-i Askeri 21
Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî 21
Darülfünun 74, 87, 104, 138, 178
Dava Vekili Hasan Fehmi Efendi 47
Daviçon Efendi (Eski Şura-yı Devlet Üyesi) 47
Davit Efendi 174
Debre 46, 103, 104
Denizli 107, 198
Dersaadet 10, 45-46, 85, 104, 229-236, 246, 248-250, 263, 312
Dersim 99, 117
Derviş Paşa (Eski Ankara Valisi) 47
Dimitri Vlahof Efendi 85
Divan-ı Âli 39, 42, 144, 151, 239, 244-245, 267, 289
Divan-ı Hüküm 42, 245
Divanyolu Caddesi 87
Diyarbakır 120, 138
Doktor Dagaveryan Efendi 103
Doktor Fermanoğlu 140
Doktor Sami Bey 152
Dolmabahçe Sarayı 48
Donanma Cemiyeti Reisi Şefik Bey 104
Draç 122
Dr. Fardis 59
Dr. Nazım Bey 60
Dr. Nihat Reşad 59
Dr. Rıfat 60
Dr. Sabri 60
Dr. Tevfik Rüştü Bey 207

E

Eceabat 186
Edebiyat-ı Cedide 57
Edip Servet (Tör) Bey 60
Edirne 46, 54, 57, 60, 79, 81, 87, 89, 98-99, 103, 131, 139, 141, 144-146, 179, 184-185, 187, 198, 248
Emin Bey 47, 55, 57, 151, 208
Emin Bey (Eski Mabeyn Başkâtibi) 47
Emin Efendi (Şura-yı Devlet Üyesi) 47
Emir Ali Paşa 146
Emir Paşa 198
Emrullah Efendi 87, 89, 111
Enver Bey (Paşa) 60
Ergani Madeni 46
Ergiri 46
Ermeni 9, 47-48, 59, 61, 72, 77, 80-81, 85-86, 95-96, 103, 113, 115, 117, 129, 131,

133-139, 142-143, 154, 164, 215, 219, 222-223, 225
Ermeni Katolik Patrikhanesi 86, 137
Ermeni Patrikhanesi 80-81, 85-86, 113, 131, 135-137, 139, 219
Erzincan 46, 119, 152
Erzurum 11, 29, 46, 98, 119, 138-139, 152, 164, 167, 169, 178-179, 182, 184-185, 190, 195-196, 206, 208, 219, 248, 306, 309, 318
Erzurum Kongresi 164, 178, 196, 219
Esat Efendi 207
Esat Paşa 122, 172, 178
Eskişehir 21, 25, 84, 114, 185, 226
Evkaf Nazırı Şemseddin Bey 104

F

Faik Bey 187
Fatih 3, 5, 31, 37, 56, 71, 76-78, 92, 112, 120, 148, 151, 164, 166, 178, 187, 221-222, 224-225, 227
Fazlı Bey 60
Fener 80, 83, 173, 218
Fener Patrikhanesi 80
Ferhat Efendi 98
Ferit Bey 107, 162, 178, 198
Ferit Paşa 10, 103, 105-106, 121, 123, 161-168, 179, 185-188, 192, 214
Feriye Sarayı 31
Ferruh Bey 74, 77
Fethi Bey (Okyar) 60
Fetva Emini Kara Halil Efendi 31, 35
Fevzi Paşa 118, 199
Filibe 46
Firzovik 62
Fizan 46
Fransa 21, 26, 30, 36, 119, 145, 181
Fransız 29, 37, 174, 177, 187, 191
Fransızca 28
Fuat Bey 143, 199
Fuat Hulusi Bey 152
Fuat Şükrü 97, 101

G

Galata 79, 85, 87, 135
Galata Kilisesi 135
Galata Köprüsü 79, 87
Galip Bahtiyar Bey 184
Galip Paşa 32
Gani Bey 107
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 123-131, 143-146, 214
Gaziantep 85, 208, 223
Gelibolu 31, 46, 133, 139, 141, 179
Gelibolulu Kemal Bey 121
Giampietry 29
Giresun Alayı Kumandanı Osman Ağa 207
Girit 29, 46, 88, 91, 99, 112, 119
Giritli 173
Gostivar 62, 119
Görice 97
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 20-23, 90, 223
Gümülcine 98, 117
Gümülcineli İsmail Bey 98-99, 101, 117
Gümüşhane 46, 139, 141, 179

H

Habib Bey 60
Hacı Adil Bey 112, 123, 146
Hacı İlyas Efendi 182
Hacı Şevket Efendi 98
Hacı Tahir Efendi (Meclis-i Maarif Reisi) 47
Hafız Hakkı Bey 61
Hahambaşı 48, 86, 141
Hahambaşı Kaymakamı 86
Hahambaşılık 74, 242
Hakkı Baha (Pars) Bey 60
Hakkı Behiç Bey 198, 199
Hakkı Hami Bey 206-207
Hakkı Tarık Us 18-19, 46-47, 53, 220
Halaskar Zabitan Grubu 121, 123-126, 128, 145
Halep 54, 78, 96-97, 116, 138, 154, 177, 248
Halet Paşa 32, 47
Halide Edip 172
Halil Bey 107, 115, 118, 120, 124, 127, 136, 146, 149, 151
Halil Ganem 59
Halil Rıfatpaşazade Ahmet Rıfat 97
Halit Bey 152, 165

Hallacyan Efendi 86, 99, 107, 118, 126, 135, 136
Hama 46, 103, 141
Hamdi Efendi 103
Hamdullah Suphi Bey 198
Hami Bey 206-207
Hamit Bey 178
Hanya 46
Hareket Ordusu 79, 94, 95
Harput 138, 248
Hasan Ali 121
Hasan Amca 121
Hasan Bey 97, 103
Hasan Fehmi Bey 79
Hasan Fehmi Efendi 47, 52, 55
Hasan Ferit Bey 178
Hasan Hayrullah Efendi 31
Havran 46
Hersek 46, 49, 51, 88, 91, 248
Heybeli Ada 117
Heyet-i Temsiliye 170, 174, 178, 185, 189
Hıfzı Paşa 62
Hızır Lütfi Efendi 97
Hicaz 46, 54, 96, 177, 249
Hilal Cemiyeti 60
Hille 46
Hilmi Efendi 35, 47
Hizb-i Cedid 105-106, 114
Hristiyan 26, 77, 85, 92, 137
Hudaverdizade Ohannes Efendi 47, 53-54
Hudeyde 46
Hukuk Mektebi 87
Humus 46
Hurşit Paşa 123
Hüdavendigar 46, 107, 182, 248
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 9, 13, 76, 99, 101, 103-105, 108-109, 117-118, 166, 171, 173, 218
Hüseyin Avni Bey 206-208
Hüseyin Avni Paşa 31, 32
Hüseyin Cahit Bey 72, 78, 86, 89, 93, 106, 108, 116, 146
Hüseyin Hilmi Paşa 78-79, 82, 86, 91, 96, 108, 123, 126, 128, 143
Hüseyin Kazım Kadri Bey 152, 155, 187
Hüseyin Paşa 27
Hüseyin Siret 60
Hüseyin Tosun 60, 76
Hüseyinzade Ali 57
Hüsrev Bey 181

I

I. Dünya Harbi 143
Ihlamur 87
II. Abdülhamit 9, 18, 32, 35-37, 45-52, 55-59, 61-63, 67, 75-76, 78-79, 81-82, 87-92, 94, 100, 140, 147, 212-214, 219
III. Selim 18-19
II. Mahmut 19-21, 23, 48-49, 52
II. Nikola 61
I. İnönü Muharebesi 205
Islahat Fermanı 9, 24-27, 223
Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası 96
Ispartalızade Istepan Efendi 85

İ

İbrahim Aşki 121
İbrahim Hakkı Bey 77
İbrahim Hakkı Paşa 91, 96-103, 143
İbrahim Paşa (Eski Cezair-İ Bahr-i Sefid Valisi) 47
İbrahim Şinasi Efendi 28
İbrahim Temo 57, 59, 97
İbrahim Vasfi Bey 98
İbret gazetesi 31
İçel 46, 192-193, 220
İkdam gazetesi 77, 79, 86, 111, 130
İlyas Sami Efendi 154
İnebolu 185
İngiltere 21-22, 26, 51, 119
İnönü 205
İsfakiye 46
İshak Sükûti 57
İskodra 46
İslimiye 46
İsmail Canpolat Bey 60, 152
İsmail Fazıl Paşa 195, 199
İsmail Hakkı Bey 107, 120, 156
İsmail Hakkı Paşa 59, 76, 101, 103

İsmail Kemal Bey 59, 60, 78, 87, 97-98, 179
İsmail Paşa 29-30
İsmail Suphi Bey 202
İsmet Paşa 198, 207-208
İstanbul 4, 5, 16, 19-21, 23, 27-32, 35-38, 43, 45-48, 50-52, 54-60, 62-63, 70-72, 74-87, 89, 9-95, 97-100, 102, 104-109, 111-114, 117-118, 120-124, 126-127, 129, 131-139, 141-143, 146, 148-149, 151-156, 162-164, 166, 168-171, 173-179, 182, 184-196, 200-201, 204-205, 207-208, 210, 213, 215, 218-227, 229, 232, 236-237, 255, 260
İstanbul Konferansı 50
İstanköy 46
İşkodra 46, 122, 248
İtalya 28, 58, 101, 112, 119, 144-145
İtalyan 29, 57, 102, 125, 205
İttifak-ı Hamiyet 28
İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 57
İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi 129
İzmir 46, 57, 77, 80, 84-85, 92, 98, 101, 109, 113, 116-117, 122, 138-140, 161-162, 164, 167-168, 170, 173-174, 180, 183-184, 186, 198, 202, 205-206, 223, 226-227, 302, 308
İzmit 45-47, 85, 114, 138-139, 141, 192, 198, 224
İzvornik 46

K

Kabuli Paşa 47
Kadri Paşa 53
Kafkasya 136
Kahire 30, 57-59
Kalkandelen 62, 119
Kâmil Efendi 178
Kamil Paşa 62, 67, 77-78, 86-88, 91-93, 96, 108, 123-125, 128-129, 131-132, 144, 146, 156, 214, 219
Kandiye 46
Kani Paşa 35, 52
Karadağ 49, 50-51, 54
Karahisar 46, 98, 138, 140, 145, 179, 302, 308-309
Karahisar-ı Şarki 138, 140, 179, 308-309
Karahisar-i Sahib 46
Karasi 46
Kara Vasıf Bey 187
Karesi 94, 98, 107, 139, 141, 152, 182, 302
Karolodi Efendi 84
Kars 46, 177
Kasım Efendi 142
Kastamonu 29, 46, 87, 107, 118, 179, 184, 192-193, 198, 218, 248
Kastamonulu Hilmi 121
Katolik 48, 81, 86, 135, 137
Katolik Ermeni Patrikhanesi 135
Katolikler 115
Kavalalı Mehmet Ali Paşa 21, 224
Kayseri 46, 138, 174
Kazaskerlik 242
Kaza-yı Erbaa 45, 47
Kazım Bey (Karabekir) 60
Kazım Nami (Duru) Bey 60
Keçecizade Mehmet Fuat Paşa 27
Keldani 86, 142
Kemal Mithat Bey 103
Kerbela 46, 97
Kıbrıs 29, 31, 46, 249
Kıbrıslı Tevfik Bey 76
Kırım Savaşı 25-27, 52
Kırkkilise 84, 89, 139
Kırşehir 46, 89, 167, 195
Kiliseler Kanunu 92
Konstantinidi 77
Kont Ostrorog 74
Konya 46, 94, 98, 122, 139, 152, 189, 192, 195, 198, 248
Kopas Efendi 119, 224
Kosova 46, 61, 89, 97, 103
Kostaki Bey 35
Kozan 46, 138
Kozmidi Efendi 78, 86, 89, 117
Köprülü 62, 186, 223
Köprülü Hamdi Bey 186, 223
Kör Ali 114
Kudüs 96, 133, 248
Kumanova 119
Kurâ-yı Suyolu 45
Kuvva-yı Milliye 173, 186, 188, 200
Küçük Çekmece 45

Kürt 117, 142
Kütahya 46, 107, 198, 309

L

Lahsa 46
Laşid 46
Latinler 141
Limni 68, 150
Livadiye 134
Logofet Bey 47
Londra 22, 30, 59, 123, 144, 205
Londra Konferansına 205
Lozan Antlaşması 144, 145
Lozan Barış Konferansı 208
Lütfi Fikri Bey 97, 99-101, 103, 107, 116-117, 178
Lütfullah Bey 59

M

Madatyan Efendi 139
Mahir Efendi 89, 107, 118
Mahir Sait Bey 77-78, 103, 105, 175-176
Mahmut Esat Bey 206
Mahmut Mahir Efendi 89
Mahmut Muhtar Paşa 123
Mahmut Naci Bey 102, 118
Mahmut Nedim Paşa 31
Mahmut Şevket Paşa 79, 94, 95, 99-101, 122, 131-132, 141-142, 144-145, 214, 220
Makedonya 60-62, 80-81
Maksudzade Sebuh Efendi 47
Malatya 46
Maliye Nazırı Yusuf Paşa 47
Malkara 84
Malta Adası 187, 193, 194
Mamüratülaziz 46, 99
Manastır 46, 60-62, 78-79, 95, 97, 103, 119, 122, 248
Manastırlı Recep 121
Manisa 139, 140
Manyasizade Refik Bey 61, 77
Maraş 46, 174, 184, 185
Mardin 28-32, 46, 56-59, 96, 207, 210, 220
Marko Paşa (Mekteb-i Tıbbiye Nazırı) 47
Marsilya 59
Mecidiye Camii 56
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 22, 24
Meclis-i Ali-i Tanzimat 24
Meclis-i Ali-i Umumi 24
Meclis-i Hass-ı Umumi 23
Meclis-i Hazain Reisliği 29
Meclis-i Tedkikat üyesi Ömer Efendi 35
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 23
Medine-i Münevvere Emareti 46
Mehmed Nusret 309
Mehmed Ragıb 309
Mehmet Ali Fazıl Bey 151
Mehmet Ali Paşa 21, 57, 224
Mehmet Bey 30
Mehmet Emin Âli Paşa 27
Mehmet Emin Bey 151
Mehmet Fevzi Paşa 118
Mehmet Hamdi Bey 94
Mehmet Kani Paşa 35
Mehmet Reşat 79, 91
Mehmet Reşit 57
Mehmet Sait Paşa 48, 62
Mehmet Şükrü Bey 197, 198
Mekke-i Mükerreme 46
Memduh Bey 104
Menteşe 46, 107, 118, 120, 124, 146, 207
Mersin 11, 54, 87, 193, 206, 208, 220, 306
Meşihat 238
Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü 81
Mevlanzade Rıfat Bey 79, 226
Mısır 21, 29-30, 45-46, 59, 223
Midilli 46
Mihran Bey 47
Milaslı Murat 60
Millet-i hâkime 26
Milli Ahrar Fırkası 166, 172-173
Milli Kongre 171-173, 175, 178
Milli Türk Fırkası 172
Miralay Sadık Bey 103, 105, 106, 113, 156, 165
Miralay Zeki 60
Mir'at gazetesi 28
Misak-ı Milli 186, 189, 200, 205
Mişon Ventura Efendi 178
Mithat Paşa 31-32, 35-37, 48

Mithat Sami Bey 103
Mithat Şükrü Bey 133, 136, 138, 142
Mithat Şükrü (Bleda) Efendi 60
Mitroviçe 62
Mizancı Murat Bey 58
Monak Efendi 54
Mondros Limanı 150, 156
Mahmut Şevket Paşa 127
Mudanya 205, 219, 221
Muhafazakâr Fırka 152, 166
Muhtar Bey 178, 184
Mukabelecisi Aziz Bey 56
Musa Kazım Efendi 127
Musevi 115, 117, 174
Musiris Gidis 59
Mustafa Arif Bey 153, 155-156, 172
Mustafa Asım Efendi 86, 115
Mustafa Fazıl Paşa 29, 30
Mustafa Fehmi Efendi 199
Mustafa Kemal Paşa 163-164, 166, 169-171, 178-179, 185-186, 189-194, 196-199, 201, 205-206, 208, 214, 296, 318
Mustafa Nuri Bey 116-117
Mustafa Reşit Paşa 22, 27, 153, 174, 183, 186
Mustafa Sabri Efendi 98, 103, 115-116, 130, 162, 166
Musul 46, 96, 151, 177, 184
Muş 258
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 13, 96, 97
Müdafaa-i Hukuk 170, 174, 178, 185, 189-192, 194, 206-208, 214
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 172
Müfit Bey 77, 79
Mülkiye Mektebi 58
Müntefik 46
Müşir Fuat Paşa 103

N

Nafi Efendi 54
Naki (Yücekök) Bey 60
Nakkaş Efendi 54
Nakşibend Kalfa 56
Namık Kemal 28-32, 36
Namık Paşa 35, 47
Nazım Paşa 121, 123-124, 126, 132
Nazif Paşa 121
Necid 46, 249
Necip Draga 89
Necmeddin Sadak 164, 168, 175-176
Necmettin Bey 107
Necmettin Molla 100
Niğde 46, 139, 141
Niksar 141
Niş 46
Nişantaşı 87
Nizam-ı Cedid 19
Nöyyi (Neuilly) antlaşmalarında 184
Nufel Efendi 54
Nureddin Bey 166
Nureddin Ferruh Bey 77
Nuri Bey 29, 116-117, 176, 179, 184
Nuru Osmaniye 138

O

Odiyan Efendi 35
Ohannes Efendi 35-36, 47, 53-54
Ohri 61
Ohrili Eyüp Sabri Bey 60
Ordu müşirliği 74, 242
Ortodoks 26, 83, 218
Osmanlı Demokrat Fırkası 96, 97, 101, 103, 223, 226
Osmanlı Gazetesi 59, 226
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 60, 147, 152
Osmanlı Sosyalist Fırkası 96

Ö

Ömer Efendi 35
Ömer Fevzi Bey 98, 181
Ömer Fevzi Efendi 179, 184
Ömer Lütfi Efendi 98
Ömer Naci Bey 60

P

Pangaltı 87
Paris 26, 29-30, 57-61, 104, 141, 142, 145, 162-163, 168
Paris Konferansı 168
Patriklik 74, 242

Payas 46
Pozantı 189
Prens Mehmet Ali Paşa 57
Prens Sabahattin Bey 59, 76, 103, 156
Preveze 46
Priştine 62, 97, 103
Protestan 48, 81, 135, 137
Protestan Kilisesi 135

R

Rahmi (Arslan) Bey 60
Ramiz Efendi 35, 36
Rasim Bey 27, 54
Rauf Bey 149, 150, 170, 184, 187, 206
Redif Paşa 31, 32
Refi Cevat 162-163, 165-167, 171, 173, 176, 183
Refik Bey 28, 61, 77, 86, 104, 198
Refik Halit Bey 165
Resmo 46
Resne 61-62
Resneli Niyazi Bey 60
Reşat Hikmet Bey 178, 182, 185
Reval 61, 211, 222
Rıfat Bey 29, 30, 78-79, 146, 226
Rıfat Paşa 77, 104
Rıza Efendi 47
Rıza el-Sulh 77
Rıza Nur Bey 87, 98, 100, 103, 107, 176, 179, 181, 188, 198-199, 205
Rıza Paşa 10, 32, 47, 127, 145, 167-171, 174, 176, 177-179, 182-188
Rıza Tevfik Bey 103, 116-117, 154, 188
Rodos 19, 31, 46
Roma 77, 101
Romanya 29
Rosinbol Hüsnü 121
Rum 9, 19, 47-48, 59, 72, 77, 80-86, 92, 95-96, 103, 108, 113, 115, 117, 129, 133-134, 139, 140-143, 150-151, 154, 164, 173, 175, 178, 215, 218, 224
Rumeli 31, 53, 57, 62, 79-80, 84, 99, 119, 120-123, 174, 178-179, 185, 221
Rum Meşrutiyet Kulübü 113, 115, 129, 139, 140
Rupen Efendi 54
Rusçuk 19, 46
Rusya 21, 26, 49, 55, 119, 136, 148, 154
Rüştü Bey 77, 207
Rüştü Paşa 31, 32, 35

S

Sadık Bey 60, 103, 105, 106, 113-114, 156, 165-166
Sadi Efendi 54
Saffet Paşa 32, 36, 54
Sahib Beyefendi 36
Sait Halim Paşa 112, 131-132, 135, 139-140, 145-147, 151, 180
Sait Paşa 10, 36, 48, 54, 62, 67, 91, 99, 101-102, 105-112, 117-123, 125-126, 128, 214, 293, 294
Sakarya Savaşı 205
Sakız 46
Salahattin Bey 206, 208
Salahattin Paşa 190, 192
Salah Cimcoz 146
Salih Paşa 170, 187-188
Sami Paşa 35, 47
Samipaşazade Sezai 58, 60
Samsun 119, 139, 141, 185
San'a 46
Sandaski 81
Saraybosna 46
Saruhan 46, 302
Satvet Lütfü Bey 156
Sava Paşa 35, 36
Sebuh Efendi 47, 54
Sefir Fahreddin Bey 174
Selahaddin Bey 178, 179
Selamet-i Umumiye Kulübü 96
Selanik 46, 57, 60-62, 72, 79-81, 83, 89, 97, 106-107, 111, 127, 129, 131, 148, 151, 224, 248
Sened-i İttifak 9, 18-20, 22-23, 222-223
Sen-jerman (Saint Cermain) 184
Sensinod üyesi Vasiliyos 140
Serez 46, 81, 116
Serfice 78
Server Paşa 32, 35-36, 47, 51
Servet-i Fünun 57, 95, 102, 217, 310, 312-314
Seyfettin Efendi 32

Seyit Bey 101, 109, 122, 124
Sıddık Bey 103
Sırbistan 49, 50-51, 80
Sırp 80, 85, 117
Sırplar 80-81, 85
Sırrı Bey 198, 207
Siirt 46, 133
Sinop 46, 87, 179, 195, 205-207
Siret Bey 103
Sirkeci Postanesi 86
Sisam 84, 119, 224
Sisliyan 59
Sivas 46, 98, 101, 103, 119, 138, 152, 163-164, 167-169, 171, 178-179, 184-185, 187, 190, 198, 200, 206, 217, 225, 248
Sivas Valisi Reşit Paşa 190
Siverek 120
Sofya 46, 54, 151-152, 248
Sosyal Demokrat Fırkası 173
Sosyalist 81, 96, 98, 101, 172-173, 178
Sosyalist İştirak Mecmuası 98
Sulh ve Selamet Fırkası 166-167, 172-173, 178
Sultan Abdülaziz 24, 27, 29-31, 44, 225
Sultan Abdülmecit 21-23, 49, 52
Sultan Mahmut Türbesine 79
Sultan Mehmet 91, 102
Sultan Murat 32
Sultan Vahdettin 148-149, 152, 155-156, 161-162, 168, 178-179, 186-188
Suriye 46, 54, 57, 96-97, 103, 117,-118, 137, 142, 146, 177, 248
Surviçen Efendi 47
Süleymaniye 31, 46
Süleymaniyeli Şeyh Ahmet 27
Süleyman Necati Bey 208
Süleyman Paşa 31-32, 36, 37, 103, 221
Süleyman Sudi Efendi 98

Ş

Şahin Naki Efendi 97
Şakir Bey 76, 152
Şam 46, 97, 118, 146
Şark-ı Karahisar 46
Şefik Efendi 94
Şefik El-Müeyyed Bey 97
Şehirköy 46
Şehremini Cemil Paşa 175
Şehremini Kadri Bey 35
Şehr-i Zor 46
Şehzadebaşı 87, 103, 187
Şemsi Paşa 62
Şeref Bey 172, 179, 184, 187
Şeref vapuru 58
Şerif Bey 195-196
Şerif Haydar Bey 146
Şevket Bey 76
Şeyh Ahmet 27
Şeyh Osman Efendi 47
Şeyh Servet Efendi 198
Şeyhülislam Cemalettin Efendi 129
Şeyhülislam Hayrullah Efendi 32
Şinasi Bey 29
Şükrü Nali Bey 103

T

Tahir Paşa (Ferik) 47
Tahsin Bey 152, 187
Taiz 46, 133
Taksim 87, 312
Talat Bey (Paşa) 60, 105, 112, 115, 135, 139
Tan Gazetesi 207, 219
Tanin gazetesi 87, 129, 142
Tanzimat Fermanı 21-23, 223
Tanzimat-ı Hayriyye 49
Tarayan Nali Efendi 95
Tasvir-i Efkâr gazetesi 28-29, 176
Taşkışla 79
Taşnak 80, 82, 85
Taşnak Komitesi 82
Taşnaksutyun Fırkası 135-136
Taşoz Adası 68
Tatar Osman Paşa 62
Teceddüd Fırkası 152, 154-155
Teke 46
Tekirdağ 46, 138-140
Telkof Efendi 127
Tensikat Kanunu 92, 227
Tepebaşı 87
Terkos 45, 140
Terkos Metropoliti Kalinikos 140

Tersane 37, 211, 224
Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 59
Tevfik Bey 28, 76, 103, 116-117, 121, 154, 188
Tevfik Beyefendi (Eski Deavi Nazırı) 47
Tırhala 46
Tırnova 46
Tikveş 61
Tokat 32, 98, 103, 152, 195, 197, 225
Tolci 46
Trablusgarp 46, 58, 91, 96, 98, 102-103, 106, 112, 118-119, 122-123, 125, 132, 142-144, 155
Trablus-i Şam 46
Trabzon 46, 81, 85-87, 119, 138-141, 149, 151, 154, 179, 181, 185, 198, 206-207, 222, 224-225, 248
Traianos Nallis 77
Trakya 27, 184, 223
Trovnik 46
Tuna 46, 86, 248
Tunalı Hilmi Bey 58, 188, 226
Tuna Nehri 86
Türk 5, 13, 15, 17-24, 27-29, 32, 37, 43, 48, 56-62, 72, 92, 95-96, 103, 112, 114-118, 142, 147-149, 151, 154, 156, 172, 181, 201, 204-208, 210-211, 213, 218-224, 226-227, 307
Türkçe 28-29, 40-41, 68-69, 71, 73-75, 82, 140, 166, 181, 227, 242-243, 251, 253, 271, 286
Türkçe İstanbul 166, 227
Türk Dünyası 172
Türkiye 5, 10, 13, 17-18, 20, 28-30, 32, 48, 57, 60, 63, 68, 71-72, 74-78, 80-82, 90, 94, 96-103, 109, 111, 114, 116-117, 119, 120, 128, 131-132, 142, 148, 152, 157, 162-163, 165, 172-173, 176, 186, 189-190, 192, 194-195, 197, 202-211, 213, 217- 225, 251, 296-297, 299-300, 303, 306-308, 319, 320
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 173
Türkiye Sosyalist Fırkası 173
Tütün Tüccarı Hacı Ahmet 47

U

Ulahlar 85, 115
Unkapanı Köprüsü 87
Urfa 46, 174, 177, 184, 185
Usturumca 81

Ü

Üryanizade Ahmet Esad Efendi 47
Üsküdar 56
Üsküp 62, 80-81, 89, 119

V

Vahan Efendi 35
Vahdet-i Milliye Heyeti 172
Van 5, 46, 138
Varna 46
Varteks Efendi 139
Vasfi Efendi 162, 166
Vasiliki Bey 47
Vefa 87
Vefik Paşa 35, 51-52, 103
Velid Bey 172
VII. Edvard 61
Vidin 46
Vilademir Mirmiroğlu 140
Vitali Feraci Efendi 86, 93
Viyana 26, 151

W

Wilson Prensipleri 148, 183-184

Y

Yahudi 9, 47, 80, 113-114, 142, 226
Yahya 28, 32, 227
Yanko Efendi 36
Yannakis Mammapoulos 77
Yanya 46, 54, 84, 87, 97, 122, 248
Yaver Paşa 121
Yemen 46, 91, 96, 119, 133, 177, 249
Yenice-i Vardar 60
Yeni Gazete 86-87, 91, 98, 105-108, 111, 121-125, 127-128, 218
Yeniköy Anlaşması 137-138, 223

Yenimahalle 87
Yenipazar 46, 62
Yesarizade Hayrullah Efendi 35
Yıldız Sarayı 55-56, 87
Yorgaki Efendi 47
Yorgi Boşo Efendi 78
Yorgi Yuvanidi Efendi 154
Yozgat 46, 152, 167
Yunan 84, 112, 173-174, 180, 188, 204-205, 221
Yunanistan 80, 112, 119, 144, 161, 168, 173, 180, 183-184, 196
Yunus Nadi Bey 169, 198, 202
Yusuf Akçura 59
Yusuf Kemal Bey 184, 198-199
Yusuf Paşa 32, 47
Yusuf Şetvan Bey 118
Yüzbaşı Kudret 121

Z

Zeki Bey 179, 188
Zeki Paşa 121
Zeynelabidin Efendi 98, 122
Ziya Bey (Paşa) 35
Zor 46, 96-97, 248
Zöhrap Efendi 77-79, 86, 89, 135